

ПІХОТА

УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

XVII – поч. XVIII ст.

Пропоноване видання представляє опис та зображення одягу, озброєння і спорядження піхотинців у війську українських гетьманів XVII – початку XVIII ст. Читач зможе не лише уявити собі, як виглядали тогочасні реєстрові козаки та європейські солдати в Україні, а й спробувати самостійно реконструювати для себе відповідний військовий стрій та озброєння.

Розраховане на всіх, хто цікавиться історією повсякдення, побутовою культурою та військово-історичною реконструкцією

СЕРГІЙ ШАМЕНКОВ

*ПІХОТА
УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ
XVII – поч. XVIII ст.*

Одяг, спорядження, зброя та клейноди

СЕРГІЙ ШАМЕНКОВ

*ПІХОТА
УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ
XVII – поч. XVIII ст.*

Одяг, спорядження, зброя та клейноди

Київ «Темпора» 2010

УДК 356.1 «16» (477)

ББК 63.3 (4Укр)

Ш 19

Художник: Сергій Шаменков

Науковий консультант: Олексій Сокирко

Редактори: Ірина Давидко, Юлія Олійник

Коректор: Ірина Давидко

Дизайн та верстка: Микола Койдан

Ш 19 **Сергій Шаменков. Піхота українських гетьманів XVII ст. // Науково-популярне видання.** – Київ: Темпора, 2010. – 146 с.; іл.
ISBN 978-617-569-000-0

Пропоноване видання представляє опис та зображення одягу, озброєння і спорядження піхотинців у війську українських гетьманів XVII – початку XVIII ст. Читач зможе не лише уявити собі, як виглядали тогочасні реєстрові козаки та європейські солдати в Україні, а й спробувати самостійно реконструювати для себе відповідний військовий стрій та озброєння.

Розраховане на всіх, хто цікавиться історією повсякдення, побутовою культурою та військово-історичною реконструкцією.

УДК 356.1 «16» (477)

ББК 63.3 (4Укр)

© С. Шаменков, 2010

© Темпора, 2010

ISBN 978-617-569-000-0

Зміст

1. Передмова	7
2. Словник уживаних термінів	8
3. Козацьке реєстрове військо XVII – початку XVIII ст.	11
4. Наймані формування у військах українських гетьманів XVII – початку XVIII ст.	67
5. Одяг піхотинців українських гетьманів XVII – початку XVIII ст.	93
6. озброєння та спорядження піхотинців у війську українських гетьманів XVII – початку XVIII ст.	111
7. Козацькі клейноди	125
8. Замість післямови	143

Передмова

Багато років займаючись військово-історичною мініатюрою та військово-історичною реконструкцією, я неодноразово поставав перед проблемою недостатнього висвітлення у працях науковців питання про те, як та у що було вдягнене українське козацьке військо XVII – початку XVIII ст., яким було його озброєння, як виглядали козацькі прапори-корогви тощо. Щоб відтворити все це максимально наближено до історичних реалій (матеріал, крій, кольори, функціональні властивості й т.п.) та випробувати на практиці під час реконструкцій битв чи воєнних кампаній, мені довелося не лише ознайомитися з наробком істориків, досвідом колег-реконструкторів, а й звернутися до джерел, наукових праць та музейних збірок. Таким чином, за багато років накопичився матеріал, цікавий для всіх, хто хотів би уявити подробиці функціонування тогочасного українського війська та його організації. Тож тема цієї книги – види одягу, зброї, спорядження та прапори пішого війська козацьких гетьманів, а також їхній розвиток упродовж XVII – початку XVIII ст.

На тему козацтва написано багато книжок, козаків зображають на картинах та в кіно. Проте й сьогодні їхні образи далекі не завжди відповідають історичним реаліям. На жаль, за довгий час козацько-романтичного міфотворення з'явилося багато штампів, стереотипів, вигадок та ілюзій – від ефектно-театральних кунтушово-шароварних зарізків до трагічно-рафінованих козаків-інтелектуалів. Спробуємо позбутися цих фантазій, щоб зрозуміти внутрішню суть козацтва та й, зрештою, історично обґрунтовано уявити, як насправді виглядали ті люди, що вони одягали, чим та як воювали.

Зазвичай учені оминають або лише поверхово торкаються у своїх роботах теми побутової культури козацької доби, зосереджуючись більше на політичних та соціальних подіях. Винятками є праця І. Свешнікова, присвячена археологічним дослідженням битви під Берестечком, та низка публікацій О. Сокирка про найманців в українському війську.

Пропонований альбом історичних реконструкцій зосереджується саме на зразках побутової культури гетьманського реєстрового та найманого війська як складової

піхоти українських гетьманів¹. Тож ми не будемо описувати воєнні кампанії та битви, у яких брали участь реєстровці та гетьманські найманці, а зосередимося переважно на одязі, озброєнні та зразках спорядження, а також подамо деякі приклади тактичних прийомів козацької та найманої піхоти.

Часові рамки нашого огляду обмежуються XVII – початком XVIII ст., що також має своє пояснення. XVII ст. в Європі від самого початку ознаменувалося безліччю війн – ішла боротьба за впливи великих держав на континенті, відбувався перерозподіл економічних центрів в епоху Великих відкриттів тощо. Українські козаки воювали як за, так і проти Речі Посполитої, Швеції, Туреччини, Московії, Молдавського Господарства і навіть Франції. У результаті революції 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького народилася Українська Козацька держава, до влади прийшли люди-воїни, які здобули свої вольності «правом шаблі».

Нове, XVIII ст. також почалося війною – Велика Північна війна не лише кардинально змінила розподіл сил у Східній Європі, вивівши з боротьби за першість Польщу та Швецію та відкривши дорогу на європейську арену Росії, а й стала завершенням попередньої епохи розвитку українського війська. XVIII ст., яке почалося для України програшем під Полтавою, завершилося ліквідацією українського козацького війська як такого та поступовим утвердженням на території України структур російської регулярної армії. Тож XVIII ст. для козацького війська – інші політичні та мілітарні реалії. Ось чому, власне, ознайомлення з особливостями військового побуту українських вояків того часу не увійшло до нашої розвідки, а, сподіваємося, стане предметом наступних видань.

Автор висловлює свою щирю подяку всім, хто допомагав йому у збиранні матеріалів, хто виявився небайдужим до справи історичних реконструкцій українських мілітарних традицій та сприяв появі цього альбому, зокрема: Олексію Сокирку, Олегу Однороженку, Борису Черкасу. Особлива подяка – дружині Ользі за підтримку та допомогу у відтворенні військово-історичних костюмів.

1. Ми свідомо не торкатимемося тут козацьких військових традицій Січі – Війська Запорозького Низового, оскільки вони відрізнялися від реєстрових і заслуговують стати предметом окремого викладу.

Словник уживаних термінів

ОДЯГ

Вільчура – волохата вовняна бурка.

Делія – вид верхнього одягу. «Давній прямоспинний плащ. Тільки тепер їх уже не називали корзном, й у різних джерелах вони фігурують як “кирея” та “делія»¹.

Дулама (доломан) – короткий сукняний плащ-накидка угорського типу, без рукавів.

Емурлук – плащ від дощу з капюшоном.

Ермяк (гермяк, ярмяк) – довгий верхній одяг. Підшивався хутром, мав великий хутряний комір, застібався до пояса на петлиці та гудзики.

Жупан (каптан) – вид верхнього одягу з суцільнокроєною спинкою, іноді мав клини.

Жупіца – короткий (до середини стегна) одяг, приталений, відрізний по талії.

Катанка – короткий сіряк².

Кобеньяк – широкий верхній одяг, який застібався на петлиці, іноді підшивався хутром.

Кунтуш – приталений верхній одяг з рельєфами на спині. Одягався зверху жупана. Іноді підбивався хутром. Рукави могли бути як суцільними, так і розрізаними.

Манта – верхній одяг угорського типу, дуже подібний на коротку (до коліна) делію.

Однорядка – тип жупана з хутряним коміром і довгими рукавами. Підбивалася хутром, що інколи виступало по краях.³

Опанча – плащ із повстяної тканини.

Сіряк («сермяга») – верхній одяг, виготовлений з простого і дешевого вовняного сукна. «Заможні жителі містечок носили сермяги. Цей одяг за кроєм нагадує селянську свиту. Він довгий, нижче колін, пошитий з грубого сукна».⁴

Сірячина («сермяга») – просте грубе сукно сірого кольору, з якого виготовляли простий дешевий верхній одяг⁵.

1. Bartkiewicz M. Polski ubiór do 1864 roku. – Wrocław, 1979. – S. 35–36.

2. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania B. Chmielnickiego. S. 381–393.

3. Історія української культури у п'яти томах. Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). К., Наукова думка, 2001.

4. Там само.

5. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich

Сукман – довге верхнє вбрання із сукна, з довгими рукавами, суцільнокроєною спинкою та клинами збоку. Сукман декорували іноді шовковими шнурами, зокрема у реєстрах згадується сукман із моравського сукна з нашитими на нього чорними й червоними шовковими шнурами.

Ферезь – плащ із широкими рукавами, застібався на гудзики й петлі.

ТКАНИНИ

Дорогі гатунки тканин вирізнялися передусім тонкістю, м'якістю, дуже рівним та гладким волосняним застилом, тонкою ніжною пряжею. Німецькі та шльонські сукна зазвичай були трохи нижчого гатунку і зберігали помітний малюнок ткацького переплетіння. Цим і пояснюється їхня дешевизна порівняно з французькими, англійськими та голландськими тканинами.

Дешевші сукна традиційно були більш жорсткими (грубошерстими) і товстими, мали грубий, неоднорідний, рідкий ворсовий застил з помітними прогалинами.

Сукна вищого гатунку були фарбованими в кармазиновий, багряний («алий»), червчатий, вишневий, малиновий кольори і коштували дорожче.

Алтембас (алтабас) – дорога тканина з золотою або срібною ниткою.

Атлас – вид лискучої шовкової тканини з характерним муаром на лицьовому боці.

Байберек – дорога візерунчата або гладка тканина з крученого шовку з додаванням срібної та золотої ниток.

Блават – дорога тканина синього кольору.

Габа – товсте, цупке і грубе нефарбоване сукно турецького виробництва, мало природний білий та біло-сірий колір.

Гранат – тканина темно-синього кольору. **Полгранат** був удвічі вужчим за гранат.

Камка – дорога тонка шовкова тканина з різноманітними візерунками, здебільшого однокольорова.

Каразея – груба ворсиста тканина саржевого плетіння з грубої вовни. Мала розріджену фактуру.

Кармазин – дороге кольорове сукно з вовни – переважно червоних відтінків. **Півкармазин** – удвоє вужчий.

powstania B. Chmielnickiego. S. 381–393.

Карун – дорога тканина волошкового, синього, червоного кольору.

Кягайка – дорога гладка шовкова тканина.

Кядяк – бавовняна тканина

Кір – грубе сукно низького ґатунку німецького або польського виробництва. Переважно білого, жовтого, чорного та червоного кольорів.

Кумач – тонка бавовняна тканина.

Лундиш – лондонське дуже якісне сукно, фарбувалося у різні кольори.

Мальва – недороге сукно темно-червоного кольору.

Мухояр – ворсиста тканина з козячої вовни грубого полотняного переплетіння.

Повсть – вид грубої, цупкої валяної вовняної тканини з довгим ворсом.

Сір'ячина («серьяга», «сукно серьяжне – свитное біле, сіросвітне, абінное»). Грубе сукно («хлопське») домашнього виробництва, з місцевої грубої вовни.

Нефарбоване, мало природний білий та сірий кольори.

Йшло на виготовлення верхнього одягу простих козаків та військових слуг.

Скарлат (**шкарлат**) – французьке сукно пурпурового, червоного, темно-зеленого, блакитного кольорів. У XVII ст. 1 лікоть скарлату коштував 11–12 зл.

Табии – дорога тканина, різновид «китайки єдвабної».

Тафта – дорога тонка однокольорова або візерунчата тканина з туго звитих шовкових ниток. Мала лискучу поверхню й досить жорстку фактуру.

Телет – шовкова тканина із золотою ниткою.

Тузинок – сорт дешевого польського та німецького сукна низького ґатунку.

Фалендиш – голландське та англійське сукно середнього ґатунку.

Шиптух – товсте, вузьке і грубе сукно польського та німецького виробництва.

Штамед – цупка, легка, гладка і м'яка тканина, що виготовлялася з фарбованої пряжі. Мала глянцевиий відтінок.

Козацьке реєстрове військо

XVII – початку XVIII ст.

*Рогова
SH*

XVII ст. для Речі Посполитої стало часом великих військових протистоянь. Ведення війн та захист східних і південних кордонів загострювали потребу у вишколеному і добре підготовленому війську. Бойові навички козаків-низовців, які пройшли практичне випробування протягом XVI ст., щонайкраще надавалися до використання польським урядом у своїх зовнішньополітичних інтересах. Тож залучення козаків на легальну й оплачувану службу польській короні стало неминучим.

Усі вояки, які належали до козацького війська, вважалися за рівних та називалися *товаришами*. Крім того, реєстровець – член козацького товариства, вписаний до реєстру, – називався *військовим товаришем*. У середині XVII ст. серед козаків виділяються т. зв. *значні*, або *заслужені* козаки – ті, що мали особливі заслуги перед товариством. А в кінці XVII ст. з'являються т. зв. *старинні* козаки – ті, що довго служили у війську чи походили з козацького роду. Попри всю заявлену рівність козаків, *значні* та *старинні* стояли вище рядового товариства.

За правління гетьмана І. Самойловича (роки гетьманування 1672–1687) з'явилися *бунчукові товариші* – ті, що служили під гетьманським бунчуком, зазвичай це були сини козацької старшини. Козаки, які служили під полковою короугою («*значком*»), мали назву *значкові товариші*¹.

Перші загопи реєстрових козаків – тих, що на певних умовах ішли на військову службу урядові Речі Посполитої, – у 1575–1576 рр. нараховували тільки 300 вояків. У 1578 р. польський король Стефан Баторій запропонував невеликій частині низовців воювати проти Московської держави. Умови королівської служби були чинними лише на період війни, а після завершення походу кількість реєстровців мала бути зменшена – це був прояв (можливо, цілком небезпідставний) недовіри

Баторія до запорожців. Козаки повинні були скласти присягу перед черкаським і канівським старостою князем Михайлом Вишневецьким. Як символ приналежності до королівського війська вони одержали від короля прапор. Безпосереднім керівником козаків (*гетьманом*) було призначено шляхтича Яна Оришевського.

У 1580-х роках кількість козаків на військовій службі Польській короні вже доходить до 600 чоловік, а в 1590–1591 рр. – 1000. Козаки перебували під командуванням коронного гетьмана та призначеного ним «*старшого*», а козацькі ротмістри й сотники неодмінно мали бути шляхетського походження. Суворо заборонялося записувати до реєстру вигнанців, дезертирів та осіб, засуджених на позбавлення честі.

Подальші зміни чисельності козацького реєстру залежали від перебігу воєнного протистояння у Східній Європі, соціально-політичних настроїв у Польщі та взаємовідносин між королівським урядом і козаками. У 1622–1623 рр. реєстр було збільшено з 2 тис. до 4 тис. осіб, а в 1625 р. він уже становив 6 тис. вояків. У 1630 р. до реєстру було записано 8 тис., а в 1635 р. число реєстровців зменшилося до 7 тис. Ординація 1638 р. фіксує реєстр у 6 тис. осіб. У 1648 р., на початку повстання, Богдан Хмельницький вимагав затвердження реєстру в 12 тис. війська.

* * *

Козацьке реєстрове військо поділялося на *полки*. Полк, у свою чергу, ділився на *сотні*. П'ять сотень складали *роту*. Нижчою одиницею війська був *курінь* (11 чоловік). Початково полк мав сотні по 100 чоловік: у полку з 500 вояків було 5 сотень, у полку з 1000 – 10 сотень. Проте з часом відбувалися зміни. Так, у реєстровому війську Б. Хмельницького полки мали різну кількість сотень: від 11 до 22. Склад сотень кількісно зріс і нараховував від 100 до 200–250 чоловік. Крім того, склад полку суттєво збільшувався під час війни за рахунок пахолків, джур, челяді.

1. Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994. С. 325–340.

У 1601 р. реєстрові козаки були організовані таким чином. На чолі реєстрового полку стояв полковник, йому безпосередньо підпорядковувалися обозний та писар. 2000 вояків поділялися на 4 роти (по 500 козаків у кожній). Роти, у свою чергу, ділилися на сотні та курені¹. Роту очолював поручник. На чолі формування у 250 козаків стояв осавул. Сотню очолював сотник, а курінь – курінний отаман. Крім того, до складу полку входили 4 хорунжі, 4 сурмачі, 4 довбуші. При війську перебувало 12 пушкарів і 20 візників.

Польський дослідник К. Горський зазначає, що в полку було 1799 козаків і 157 отаманів, а рота нараховувала 449 чоловік. Можемо зробити нескладні підрахунки й уявити, як шикувалася в бою рота – тактична козацька одиниця: поділивши 449 на 11, одержуємо 40 – тобто кожна рота нараховувала 40 куренів, 1799 поділити на 157 – у підпорядкуванні кожного отамана було приблизно 11 чоловік (1 курінь). Отже, як тактична одиниця козацька рота шикувалася у 40 вояків по фронту та 11 вглиб: 40 рядів і 12 шеренг (12-ту шеренгу утворювали отамани, що стояли на чолі шеренги).

Козацькі роти були «важчими» за польські і більш подібними до угорських. За угорським же зразком козаки мали на озброєнні мушкети, а курінні отамани, крім шаблі, – короткі списи.

Перші реєстровці, маючи організацію, подібну до угорської піхоти, діяли в бою так, як стрілецькі підрозділи угорського типу. Угорські підрозділи стріляли ротами: той, хто робив постріл, перебігав назад, за останню шеренгу, щоб заладувати (причому – швидко) рушницю. Так само було і в українському війську: полковник ставив стрільців загонами по 100–150 чоловік та наказував стріляти залпами, після залпу козаки відходили за задній ряд і знов «бронь набивали»². Такі дії потребували неабиякої злагожденості

та виучки, тому військові муштри серед козаків відбувалися регулярно. Ще за часів гетьмана Сагайдачного (роки життя 1570–1622) один із сучасників описував, як у 1619 р. козацькі полки порядкувалися в таборі над річку Узенем: «Довго полки пересували на гору й за гору, довго мішалися... Дальше полки за порядком давали вистріли. Потім полки обернули до табору, показуючи їх нам, і кожний полк ішов до свого становища». У 1637 р. перед королівським послом було продемонстровано козацьке муштрове вміння: «Вивели все військо в поле, казали їм презентуватися й дати сальву за здоровля короля. І виконали вони це так порядно, що кожний міг переконатися, як добре приготівані вони до морського походу»³.

Проте найважливішим елементом козацької тактики впродовж усього XVII ст. стало використання бойового табору. Різного, залежно від обставин, за призначенням: похідного, наступального, оборонного; за побудовою: рухомого, стаціонарного; за формою: прямокутного, трикутного, круглого⁴. У центрі такого табору розташовувалася піхота, перебуваючи під прикриттям поставлених у декілька рядів возів та кінноти. Обороняючись, козаки залягали під возами та вели з-під них вогонь⁵. Коли не було можливості стріляти (як наприклад, через дощ під час Мунтянської кампанії 1653 р.), козаки боронилися в таборі ручним боєм⁶. Цікаві записи венеційця А. Віміні, де йдеться про перековування трофейної зброї на окуття бойових возів. Якщо табір потрапляв в оточення, козаки засипали вози землею, будували вал, копали рів, шанці, окопи. На валах ставили гармати, облаштовували частокіл і т. зв. іспанські рогатки.

3. Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994, С. 325–340.

4. Borowiak A. Powstanie kozackie 1638 r. Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Instytut historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. 2002, S. 67.

5. Киевська старина. Первые козацкие движения в Речи Посполитой. 1884 год. № 4, С. 554.

6. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. V. С. 13.

1. Gorski K. Historia piechoty Polskiej. Kraków, 1893, S. 35–36.

2. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Kraków. Akademia umiejtnosci., 1912. T. 2, S. 74.

Крім дій табором, козацькі полки вмiло діяли і на відкритих ділянках. Наприклад, під час кампанії 1600 р. проти молдавського господаря під Буковим козаки розміщувалися на правому фланзі польської армії, поряд із польською піхотою, і діяли без прикриття табору чи кавалерії. Вони переправилися через річку, увійшли в ліс, де розмістилася ворожа піхота, і почали охоплювати противника з флангу. У цей час по центру польські піхотинці витіснили супротивника з лісу, і коли назустріч їм рушила молдавська кавалерія, козаки нанесли сильний удар по правому флангу молдавських військ. У бій вступила польська кіннота, і битва закінчилась розгромом військ господаря¹.

Надзвичайно цінними та цікавими щодо бойової майстерності козаків є фрагменти з реляції про облогу козацькими полками Гомеля в 1651р. Почавши облогу, козаки на барабанах вибивали сигнали «Басолука» та «Слусчин», копали шанці, аж доки не підійшли під самі укріплення. Потім козаки збудували 14 гуляй-городів², повтикали в них зелені гілки, а вночі приставили 4 гуляй-городи до воріт. У наступ ішли мовчки, а коли по них стріляли, лягали на землю й кричали. Намагаючись виманити військо з обложеного міста, козаки зібралися поблизу лісу та декілька разів наступали й відступали, весь час стріляючи і вибиваючи марш німецької піхоти³.

Як бачимо з опису, козаки не лише мали барабани й вибивали на них якісь команди «Басолука» та «Слусчин», а й знали, як вибивати німецькі команди, навіть більше: уміли ходити під барабан німецьким строєм, удаючи з себе німецьку піхоту – підкріплення для обложених. Такі навички напрацьовуються протягом тривалого часу, тож можна стверджувати, що козаки (у згаданому епізоді – Чернігівський полк) добре знали муштрові команди та вмiли їх застосувати на практиці.

Ще один приклад з російсько-турецької війни, описаний у щоденнику Евлія Челебі. За його свідченням, одного разу під час бою з турками козаки вишикували в степу до 50 тисяч возів у формі дуже щільного кільця, скріпивши вози ланцюгами. Потім викопали три ряди ровів, засипали вози землею, поставили на валах 40 гармат, обгородили табір частоколом та іспанськими рогатками. Кілька днів облоги не принесли туркам успіху, а козаки вдалися до контратаки з табору. Першими вийшли священики і, читаючи Євангеліє, окропили й освятили місце бою. Потім виступила й вишикувалася піхота, за ними на ланцюгах тягнули заряджені гармати. Далі йшла кіннота. Коли вдарили барабани і заграли сурми, розпочався козацький наступ і, зі слів очевидця, турки і татари не змогли його витримати⁴.

1. Skorupa D. Bitwa pod Bukowem. Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Instytut historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. 2002, S. 27–28.

2. Пересувні дерев'яні конструкції з отворами для мушкетів.

3. Реляція обсаде г. Гомеля українськими казаками и о помощи им со стороны белорусского населения 1651 г. июня (не ранее 16). <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/>

XVII/1640–1660/Vojna1/index.htm

4. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, Ліра, 2003. С. 158.

* * *

Зовнішній вигляд та побутові умови козацького війська значною мірою визначалися рівнем його матеріального забезпечення, тобто залежали від того, як, коли і скільки реєстрові козаки отримували платні – жолду. Часом побутує хибне уявлення, мовляв, козаки регулярно отримували від польського уряду, короля, а згодом і від гетьмана Хмельницького та московського царя платню грішми та сукна – та й то не абиякі, а дорогі! З отриманого сукна козаки нібито шили становий (!) одяг – жупани, за аналогією з польськими жовнірами. Проте ще М. Грушевський зазначав: реєстрові чи не реєстрові козаки – «всі служать однаково, і всі однаково від правительства звичайно не дістають нічого, бо й реєстрові, коли якийсь реєстр був, найчастіше ніякої платні не діставали за хронічним браком грошей. За це претендують козаки на певні суспільно-економічні права. Всі козаки не підлягають нічій владі (крім козацької), не несуть ніяких податків і повинностей, самі й їх родини, з своїх домів і ґрунтів, їх не дотикають ніякі обмеження, які випливають звичайно з домініальних прав¹.

Відомо, що ще в 1578 р. козацькі посланці отримали від короля Стефана Баторія по 15 флоринів і по 8 ліктів сукна на два «єрмяки». Ті ж посланці домовилися, що на кожного пішого козака буде отримано по 15 флоринів та 4 «литовські аршини» сукна на рік – загалом на 500 чоловік. Для кінного козака планувалося видати більше грошей та сукна. Піхотинців мало бути 500 чоловік, озброєних самопалами та списками, стільки ж кавалерії, озброєної шаблями та луками (саадаками). Для поранених та хворих козаків вирішено було тоді заснувати в Трахтемирові шпиталь².

Про те, чи одержали козаки обіцяні гроші й сукна, невідомо. Але залишився цікавий спогад, як у 1587 р. козацький «старший» Я. Оришевський прибув на сейм та, сівши по-турецьки, просив уплатити козакам борг по жолду³. Петиції козаків з вимогами про виплату обіцяного були частим явищем – заборгованість перед козаками була хронічною, гроші майже ніколи не виплачувалися повністю та вчасно.

Відомо, що в 1600 р. гетьман Ян Замойський на початку війни з Михайлом Хоробрим виділяв зі своєї власної кишені 6 тис. злотих – «упомінек для козаків низовців». 19 вересня того ж року він приймає посольство від козаків та пропонує найняти 2–3 тисячі вояків⁴. Тоді ж, у 1600 р. «Кошка три рази скликав раду, і на тих радах багато було таких, що не годилися на службу королеві, але, побравши сукно і гроші, хочуть іти на Запороже. І вже чи будуть сукна чи ні, чекають тільки своїх посланців (післаних на сойм); човни вже готові, готують обрїк, і борошно набивають в бочки – багато вже понабивали. І чи сукно прийшло б на чотири тисячі чи на шість, і так само якісь гроші, то хочуть розібрати між собою ті, що були в волоськім поході, а іншим дати не хочуть, кажуть так: «Ми се заслужили, а інші нехай собі заслужують». Так була й Кошкина мова на раді: «Обіцяно гроші й сукно з початку на чотири тисячі, а тепер на шість – тим ліпш, довшиі сукні мати будемо». ^{5, 6}

3. Там само

4. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. Kraków. Akademia umiejtnosci., 1912. Т. 2, S. 122–123.

5. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Р. VI. С. 1.

6. Йдеться про те, що в Молдавській війні брало участь 4000 козаків, але до реєстру було вписано лише 2000, решту (2000) наwerbували лише на період кампанії 1600 р., обіцяючи їм грошове утримання. На Лівонську війну ухвалили кредити ще для 2000 козаків (тобто разом – 6000). Однак справу з виплатою жолду заплутали польські урядовці, бо було змішано платню за попередні кампанії й завдаток на наступні. Тож спроби притягнути козаків до участі у Лівонській війні не мали великого успіху – козаки забрали виділені гроші як плату за Молдавську війну.

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Р. V. С. 4.

2. Киевская старина. Свод данных о Я. Оришевском, запорожском гетмане времен С. Батория. 1897, № 1. С. 129–130.

Судячи з наявних документів, козаки все ж таки раз чи два отримали сукно, але якого кольору та гатунку, невідомо. За аналогією з угорською піхотою Речі Посполитої можна лише припустити, що воно було синьо-сіре або біло-сіре (нефарбоване).

У 1614 році польські комісари дали запорозькому війську таку ординацію: «Військо козацьке буде по старому звичаю нести пограничну службу, проти татар і турків, провідуючи вісти про неприятеля і боронячи переправ, за певну платню, а власне річно 10 тис. золотих і 700 поставів каразії, що мають їм річно присилати ся до Києва». ¹ Але козаки на цю пропозицію не пристали, бо вона задовольняла потреби лише третини з них, до того ж і сейм її не ухвалив.

Наступна згадка про плату козакам за службу походить з 1617 р. Тоді чергова комісія підтвердила пропозицію 1614 р., але козаки полишили цю справу до рішення сейму. При виплаті цих грошей королівські комісари планували перевести «виписку виключених і зложити реєстр війська, аби тільки певне число зоставалося». Сейм, на який козаки збиралися вислати своїх делегатів, мав зібратися навесні 1618 р., тож певний час ситуація перебувала без змін ². Проте закінчилося все це черговими погрозами для козаків у разі, якби вони знову ходили на море або іншим способом зачіпалися з сусідніми державами. Та крім усього, сейм ухвалив і вимогу добитися від козаків, щоб вони знищили свої човни – за це їм була обіцяна компенсація у 6000 золотих. Ці гроші навіть були виплачені коронним підскарбієм, проте, чи дійшли вони до козаків, невідомо. Разом з тим обіцяну козакам річну платню знову не видали. Тож козаки могли не дотримуватися як узятих на себе зобов'язань, так і обмежень, які накладали на них сеймові комісії ³.

У 1620 р. йшлося про те, що козацьке військо мало одержувати 40 тис. золотих на рік (замість

давніших 10 тис. золотих і 700 поставів каразії). Навіть більше: козакам видали зарплатню за 1618 і 1619 рр., 20 тис. золотих за «службу московську» і ще особно потім «на гармату» і старшину біля 4 тис. золотих «за покірність, яку вони показали» ⁴. Однак комісія окремо постановила більше козакам сукна («поставів каразеї») не видавати ⁵. Оскільки навіть теоретично більше не йшлося про поставки сукна козакам, то й говорити про якісь спроби пошиття уніформованого (станового) одягу не доводиться. Вдягалися козаки кожен відповідно до своїх смаків та можливостей, тож і виглядало козацьке військо в поході часом пістряво й різнобарвно (як правило, старшина), а здебільшого сіро й невиразно, бо надавало перевагу одягу з грубої і дешевої сірячини.

Вряди-годи польський уряд видавав козакам платню – у 1637 р. козаки одержали гроші, «реєстр до 6000 і платню на військо 10 тис. (разом 60 тис. зол.), а особно старшині» ⁶.

Несплата жолду польським урядом змушувала козаків до інших методів забезпечення свого матеріального становища – на війні як на війні: за рахунок пограбувань, трофеїв та контрибуцій. Вони вдавалися до грабівницьких походів проти сусідніх держав (Криму, Туреччини, Молдавського господарства), грабували на українських землях Речі Посполитої, наймалися до чужоземних військ. Так, після московської війни 1633–1634 рр. маса змобілізованого козацького війська, яке не одержало платні, почала грабувати. У 1636 р., так і не отримавши грошей та не маючи виходу зі скрутного становища, частина козаків прийняла пропозицію хана Інаета взяти участь у поході на Кантеміра. Козаки отримали гроші та сукно – габу (білого кольору). «Просили як найскорше поспішати на Запорожжя і обіцяли гроші і габу роздати нараз, ще перше ніж рушать на Кантеміра» ⁷.

4. Там само. С. 10.

5. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. Kraków. Akademia umiejtnosci., 1912. T. 2. S. 310.

6. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Р. V. С. 2.

7. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Р. IV. С. 6.

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Р. VI. С. 5.

2. Там само. С. 7.

3. Там само.

Цікавим є повідомлення 1645 р., коли козаки разом із кварцяними драгунами, не отримавши жолду від польського уряду, вдалися до грабунків.¹ У 1648 р. козаки подають петицію на конвокаційний сейм: «Про платню теж заслужену, котрої вже за п'ять літ не бачимо, унижено просимо, аби нам при комісії словна виплачено».² Судячи з усього, востаннє перед повстанням під проводом Б. Хмельницького козаки отримали платню в 1643 р.

Одним із джерел доходів козацького війська під час воєнної кампанії були контрибуція та військова здобич. Так, з військової контрибуції, взятої Б. Хмельницьким за припинення облоги Львова, сукно пішло на старшину та військових слуг (до цієї категорії відносилися військові довбуші, пушкарі, канцеляристи).

Гетьман Б. Хмельницький задекларував нові ставки жалування, зафіксував платню та постачання козацької армії. З даних Переяславського договору 1654 р. стає зрозуміло, що козак теоретично мав отримати за рік платню в 30 польських золотих. З цих грошей він мав самостійно купити 5 кіп куль та порох. Чоботи й зброю (шаблю, самопал) козак отримував від гетьманської держави, але одяг мусив справити за свої гроші, виходячи з платні 30 золотих на рік.

Відомо, що генеральна старшина та сотники одержували окрему платню та жалувані подарунки. Наприклад, у 1654 р. на прохання Золотаренка до московського царя, аби дано було щось на одягу, «на військових слуг: пушкарів, пушкарських помішників, стадників, ковалів, кожем'як і тележників, що при гарматах простійно пробувають», цар велів видати по 2 рублі кожному, 5 бочок пороху³. Сам Золотаренко ще одержав від царя на відправі великий срібний кубок, а суддя Мужилівський – сорок соболів і пару «гарніших цигар». Осавул, сотник і 13 значніших козаків теж дістали соболів, а решта 166 козаків одержали по золотому.⁴

***

Про те, які речі носили козаки та як виглядали, насправді можна довідатись з дуже різних джерел: з тогочасних описів пограбованого ними майна, свідчень очевидців, творів мистецтва тощо. Очевидно, що перші реєстрові козаки відчували на собі вплив угорської мілітарної моди. Це чітко простежується на зображеннях кінця XVI – перших десятиріч XVII ст. На гравюрах, де зображено козаків-реєстровців, та печатці Війська Запорозького бачимо багато предметів одягу угорського стилю: угорські шапки – магерки, угорські делії, довгі та короткі манти, угорські вузькі штани та черевики.

Одні з перших згадок про одяг козаків-реєстровців знаходимо в подорожніх нотатках XVI ст. німецького посла Еріха Лясоги. Д. І. Яворницький зазначає, що «Лясога каже, що у запорожців були у вжитку татарські кобеняки, які були їх головним одягом»⁵.

У що вдягалися козаки, наприклад, часів Наливайка, ми можемо дізнатися, зокрема, з описів судових справ кінця XVI ст., які розглядали скарги пограбованих шляхтичів, міщан, селян. Так, у 1587 р. у пана Ю. Яблонського було відібрано козаками «сукна лунського, темносинього 16 аршинов, ермяк сукна лунського синього и з шнурями едвабу червоного, пулгаков два с кресами, сагайдаков два с луками і стрелами»⁶. У інших шляхтичів якось забрали: «жупан аксамитний, чорний, новий, китайкою чирвоною подшитий, жупан адамашки целое с подпивною, жупан фалюндишовий, бурнатний, новий, с подшевною, летников два китайчених, брамованих, один бурнатний, а другий гвоздиковий, летник адомашки зеленое, з оксамитом, сукня фалендишу бурнатного, з брамами, сукню утерфину зеленого, плаци два, один китайчатий другою мухояровий»⁷. У 1596 р. козаки беруть у селян: сіряки («серьяма»), кожухи, «ермяки», «убране», шапки⁸.

1. АЮЗР. Акты о козаках 1500–1648. К., 1863 г. Т. I. С. 390–391.

2. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. IV. С. 9.

3. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. VIII. С. 15.

4. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. VIII. С. 15.

5. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. I. С. 158.

6. АЮЗР. Акты о козаках 1500–1648. К., 1863. Т. I. С. 18–22.

7. АЮЗР. Акты о козаках 1500–1648. К., 1863. Т. I. С. 86–92.

8. АЮЗР. Акты о козаках 1500–1648. К., 1863. Т. I. С. 215–219.

Не дивно, що козаків бачать у сорочках, «лихеньких штанах та свитках»¹. У 1600 р. Ян Замоєський згадує в листі про козацьке військо, що козаки дуже справні вояки, але в дуже пошарпаному одязі². У 1630-ті роки Боплан описує козаків у сорочках, шароварах, жупанах, виготовлених із грубого сукна.³ Надзвичайно цікаві записи залишив Шимон Старовольський, ось як він описує зовнішній вигляд козаків-низовців у першій чверті XVII ст.: «Залізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, так само він не має іншої одежі або багатшого столу. Вбираються в грубу сорочку та керею»⁴. Далі Ш. Старовольський уточнює: «Козаки покриваються шерстяною тканиною (буквально в тексті – серяком-сермягою) та плащем теплим (киреєю-буркою)»⁵. Цікаво згадує Старовольський і про барву: «Хіба лише яким там старшим однострої кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять»⁶. Такі ж самі враження від козаків зустрічаємо і в описах венеційця Альберта Віміні⁷ – під час війни козаки одягаються дуже просто.

У 1633 р., під час війни з Московією, ксьондз Колюцький, занотовуючи свої враження, зазначає, що основна маса козаків – у сірому одязі, дехто в синьому та червоному (ймовірно, хтось із старшини). У нотатках ідеться про прибуття козаків 17 вересня під Смоленськ, у польську армію – тоді, очевидно, ще було досить тепло й козаки перепливали річку голими⁸.

У військових походах козацький одяг був дуже різноманітний, як пістрявим було й саме козацьке військо. Козаки-рядовики вдягалися дуже просто, їхній одяг, мабуть, нічим не відрізнявся від селянського. Старовольський згадує в 1628 р. грубі сорочки й киреї, сіряки. Козаки Стародубського полку в 1651 р. були «всі на добрих конях, у білих сермягах»⁹. Під час війни 1648–1654 рр. козаків бачать у світлих сіряках та жупанах – так їх, зокрема, описує мушкетер польської армії¹⁰. «Жупан білий сермяжний» згадується в описі майна, яке стало здобиччю польських жовнірів¹¹. На gobелені із зображенням битви під Лоевою (1649 р.) на полковнику Кричевському синій жупан – як на старшині.

Але й у мирні періоди, під час відносного спокою козаки не надто переймалися своєю зовнішністю – так, на весілля Тимоша Хмельницького вони направлялися, як описують, страшенно обірваними, проте добре озброєними¹².

На зображеннях Ван Вестерфельда, придворного художника литовського гетьмана Я. Радзивілла, можна побачити, що козаки вдягнені в короткі, трохи нижче коліна жупани та сіряки. У 1655 р. Б. Хмельницький видає універсал від 26 листопада, в якому сказано, щоб козаки в міщан «ані чобот і панчоx і інших вимислов витягати не важили»¹³. Тобто козаки носили і панчохи, і чоботи.

На початку 60-х років XVII ст. ситуація з одягом «козацької черні» не надто змінилася. Залишилася згадка про те, як у 1663 р. під Ніжином при обранні гетьмана між прибічниками Брюховецького, Сомка та Золотаренка почалася бійка – рядові козаки билися зі старшиною. Щоб залишитися живими, «старшина, козаки значній,

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Р. В. С. 7.

2. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. Kraków. Akademia umiejtnosci... 1912. T. 2. S. 304.

3. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. 1. С. 158.

4. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України XVI – середини XVII ст. К., 2008. Т. 2. С. 373.

5. Там само. С. 384.

6. Там само. С. 389.

7. Донесение венецианца Альберта Вимина о козаках та Б. Хмельницком. Киевская старина. № 1. 1900. С. 71.

8. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. Kraków. Akademia umiejtnosci..., 1912. T. 2. S. 273.

9. Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994. С. 330–340.

10. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania B. Chmielnickiego. S. 118.

11. АЮЗР. Акты к эпохе Б. Хмельницкого. К., 1914. С. 141–142.

12. Венгржиновский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого. Киевская старина. 1887. № 4. С. 38.

13. Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1853. Т. 5.

яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазинові на сермяги міняли»¹. Про кармазинові жупани згадує й Евлія Челебі.

Реєстрові козаки до кінця XVII ст. споряджалися власним коштом, тому очевидці подій і згадують таку різноманітність смаків та стилів. Козаків бачать у жупанах та сіряках сірого кольору всіх відтінків, багатших – у зеленому, жовтому, синьому, червоному. «Войско зась городовое (реєстровці) не все одежно и овшем болюшая часть сермягами прости ми покривается»².

Розглянемо тепер детальніше предмети одягу козацького вояка XVII ст.

* * *

До комплексу козацького вбрання входить: білизна, верхній одяг та верхній теплий одяг.

Білизна – це сорочка, яка застібалася на гачки, та полотняні порти. Виготовлялася вона з різноманітного доморобного полотна (льон, коноплі).

Верхній одяг – це штани-убране та панчохи. Штани-убране різних стилів та кольорів вдягали на порти. Шили їх із полотна, доморобної сірячини («сукна сермяжного»), хто був багатшим – із привозного кольорового сукна, бавовняних тканин. Так, у джерелах трапляються: «порткі лунські синії, порткі синії каразіевіе»,³ «красніе кумачніе штани»⁴. Панчохи, які були в гардеробі українського вояка ще з часів Київської Русі, шилися з доморобного полотна, льону або сукна.

Верхній теплий одяг складався з: жупана, сіряка, ермяка (гермяка або ярмяка), опанчі, делії, фезеї, кунтуша, катанки, кобеняка, дулами, вільчури-бурки. Шився верхній теплий одяг із тканин різних гатунків, прикрашався хутрами.

Жупани або сіряки вдягали на сорочку. Підпезувалися тканим суконним пасом, кінці паса вигортали ззаду з боків. Зверху тканого паса одягали шкіряний, з кованою залізною пряжкою (у простих козаків) та литою (у більш заможних). Застібалися жупани на гудзики з крученого шнура зі свинцю або срібла.

Сіряки шилися з доморобного сукна різного кольору – білого, сірого, брунатного. Не мали підкладки.

Жупани виготовлялися з доморобної сірячини білого, сірого, брунатного кольору. Траплялися жовтуваті або зеленуваті відтінки – як на зображенні козаків у човні на іконі «Марія з життям» або на турецькій мініатюрі, де змальовано козаків у морі на човнах-чайках. У своїй праці про одяг польської піхоти Зофія Стефанська пише про так зване «сукно хлопське» і що цим сукном була груба каразея. Така тканина середнього гатунку, яка виготовлялася в Черську, йшла на одяг для гайдуків та козацької піхоти в кінці XVI – на початку XVII ст.⁵

Світлі жупани бачимо також і на зображеннях деяких гайдуцьких рот під Смоленськом (1634 р.), зроблених Томазо делла Белло, а на картині де Баєна з Підгорецького замку – білі жупани у вибранців (гайдуків). У Московському війську деякі стрілецькі підрозділи також носили кафтани з біло-сірого доморобного сукна – це добре видно на картині, яка зображає битву під Клушино (зберігається в Олеському замку). Не нехтували сіро-білими сукнами й поважні та статечні представники українського суспільства. Наприклад, член Стародубського магістрату носив «жупан суконний шарій, кгузиков до нього сребних 13, кунтуш попелястий»⁶.

Жупани шили також і з киндячної тканини. Так, у документах є згадка про «лазоревий

1. Літопис Самовидця, рік 1663 р. www.litopys.org.ua.

2. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. С. 217.

3. АЮЗР. Акты о козаках 1500–1648. К., 1863. Т. 1. С. 229, 241, 242, 261.

4. Оглоблин Н. Богатый киевлянин кон. XVII в. Киевская старина, 1889. № 5–6. С. 581, 584.

5. Stefanska Z. Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. Warszawa. 1964. S. 321.

6. Реєстр речей по небіжчику Н. Потаповичу. Киевская старина. 1887. № 10. С. 346–348.

киндячний каптан, киндячний кафтан в крапивной цвет с 9 серебряными пуговицами»¹.

Окрім суконних, існували й жупани простьо-бані – з бавовною всередині. Їх могли виготовляти із сукна, недорогих киндячних тканин, навіть шовку різного ґатунку. А для урочистих подій та свят шили жупани з дорогих тканин – їх вдягали рідко, берегли та передавали у спадок.

Найпістрявішим був верхній одяг у старшини – з найдорожчих тканин та хутра. Наприклад, «жупан атласовий, цеглястий, с потребами такими же, жупан кармазиновий, з гузиками срібними і с потребами білими, кунтушов пара один пулгранатовий, атласом підшитий, жолтий, кунтуш фалендишевий, зелений, с потребами папужими»². А ось ще зразок того, як одягалася старшина в 1651 р.: «На Небабі жупан атласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзями й таким же шнурком: шабля в оправі, перстень на пальцю і хрест золотий»³.

Залишилися дані про те, що в 1680-х роках козацькі старшини отримували: полковники, перебуваючи в складі посольств, – «французского сукна на пару платья, 10 ½ локтей, тонкого сукна на кунтуш 5 локтей, фалендишу на жупан 5 локтей, темно красного атласа 12 локтей, голубого атласа 12 локтей, адамашки (камки) померанцевого цвета 12 локтей»; сотники: «кармазину фалендишевого 5 локтей, тузинку на жупан 5 локтей, тонкого сукна на кунтуш 5 локтей, фалендишу на жупан 6 локтей»; хорунжим давали: «тузинку на пару платья 10 локтей, фалендишу 5 локтей»; осавули та отамани діставали: «фалендишу 5 локтей, тузинку на пару платья 10 локтей, тузинку на жупани 10 5 ½ локтя, тузинку на кунтуш 5 ½ локтя, паклаку на жупан 6 локтей»; простим козакам: «тузинку на кунтуши по 5 ½ локтя, паклаку или шептуху (на жупан) по 6 локтей, белого кіру вимоченного 45 локтей»⁴.

Зверху жупана козаки могли вдягати: суконний єрмяк з хутряним коміром, суконний кунтуш, кунтуш, підбитий хутром, повстяну опанчу, вільчуру-бурку, делію в різних варіантах крою – від довгої до короткої по коліно. Опанчі представників старшини шилися з дорогих тканин та обшивались або підбивались хутром⁵.

Ще одним, подібним за функцією вбранням, була угорська манта, або катанка. Остання – це коротка сірячина⁶, схожа за кроєм до короткої (до коліна) делії. Можливо, саме катанку – манти ми бачимо на зображенні вояка у «Вірші на погреб Сагайдачного» (1620-ті роки). Такі катанки-манти бачимо й на польських вояках під Смоленськом (1634 р.) на зображеннях Томазо делла Белло, а також на замальовках Ван Вестерфельда, які представляють солдат армії Я. Радзивілла. На гобелені «Битва під Лоевою» також є польський вояк у білій сірячинній катанці-манти.

Козаки, очевидно, використовували манти-катанку приблизно аж до 1630-х років, бо на зображеннях 1635–1650 рр., тобто перед повстанням та під час повстання Б. Хмельницького, таких катанок уже не видно, їх також не зафіксовано і в переліках майна. Зображення катанки на козаках уже не побачимо ані в Боплана, ані в Гондіуса, ані у Ван Вестерфельда. В альбомі Блау (1662 р.), де в картушах намальовані козаки, катанок-манти також немає. Хоча на печатці І. Мазепи (кінець XVII ст.) ми бачимо одяг, подібний до катанки-манти.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. козаки могли носити різні за фасонами суконні кунтуші. Такі кунтуші видно, зокрема, на зображеннях козаків на кістяній порохівниці кінця XVII – поч. XVIII ст., на іконах («Розп'яття з пристоячими», з Леонтієм Свічкою), численних портретах

1. Оглоблин Н. Богатый киевлянин кон. XVII в. Киевская старина, 1889. № 5–6. С. 581–584.

2. АЮЗР. Акты к эпохе Б. Хмельницкого. К., 1914. Ч. 3. Т. 4. С. 130

3. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. III. С. 9.

4. Беяшевский Н. Расходы Речи Посполитой на козацких послов.

Киевская старина, 1897. № 6. С. 92.

5. Український портрет XVI–XVIII ст. Національний художній музей України. К., 2006. С. 139.

6. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania B. Chmielnickiego. S. 381–393.

представників старшини та шляхти,¹ на мапі України 1716 р. Йоганна Баптиста Гоманна. Саме в останній чверті XVII ст. увійшли в моду кунтуші з шалевим коміром та рукави з розрізом – такий фасон, з невеликими змінами, панував усе XVIII ст. Саме в такому кунтуші з вильотами та ще й одягнутому на сорочку чомусь прийнято зображати козаків у кіно, незалежно від епохи та подій.

Козацькі шапки були декількох типів. З 1600-х по 1630-ті роки козаки носили нарівні з хутряними шапками так звані *магерки*, виготовлені з валяного сукна. Шапки зі шликом були різної форми, мали цільну або розрізану спереду хутряню оторочку. Ще один тип шапок – невисокі, з круглим верхом, з роз'єднаною над чолом оторочкою – смушковою або з хутра вовка, лисиці, лося, сарни. Незаможні міщани носили шапки з сукна, полотна, смушків. Заможніші та шляхта вдягали дорожчі й різноманітніші за формою і матеріалом: круглі оксамитові шапки, сукняні *ковпаки*, підбиті лисячим, соболеним, куничим хутром. Крім таких уборів, міські багатії носили *шапки-шлики* з гострим або опуклим наголовком з дорогого привізного сукна та хутряною лисячою або куничою облямівкою. В актових книгах трапляються короткі описи таких шапок: «*шлик фалюндишовий чорний*», «*шлик лиси сукном ліонським червоним критий*», «*шлик соболій кармазиновий*», «*шапки 4, мусулбесова боб рем обложона, блакитна паклакова з вилогами лисьїми, лазурова лундишова, обложена лісем, зелена паклакова неподшита*»², «*шапку кармазинову з собольцем*»³.

Взували козацькі вояки *ходаки-постоли* та *чоботи* різних фасонів. Чоботи були шкіряними і шилися з чотирьох фрагментів: халяви, передка, задника, м'якої підошви з підківкою замість каблу-

ка. Відрізнялися за якістю шкіри, висотою халяви, формою верхнього краю. Халява була зшита з внутрішнього боку, чим і розрізняли чоботи для правої та лівої ноги. Деякі фасони мають халяву, зшити з двох частин шкіри, при цьому шви розміщувалися по боках. Підошва складалася з кількох рядків м'якої шкіри. За формою підошви не розрізняються для лівої і правої ноги – лише окремі екземпляри більш вирізані з одного боку.

На малюнках Ван Вестерфельда та на гравюрах Гондіуса зображено козаків, узутих у чоботи з підборами. Такі підбори набирались із кількох шарів товстої шкіри або з металевої пластини – як на зразку, знайденому на полі Берестейської битви та представленому в експозиції Рівненського історичного музею.

Щоб довше зберегти взуття, козаки доглядали за ним – знайдені під час розкопок чоботи навіть зберегли запах дьогтю. Проте найбільшою цінністю для воїна, звичайно ж, була зброя. Спробуємо розглянути, якою ж були козацька зброя та спорядження.

***

Описуючи озброєння низовців, діаріуші згадують про те, що головною зброєю козака були «*рушниця і шабля, зрідка короткий спис, лук стріли*»⁴. Переважну більшість відомостей про матеріально-побутову культуру козацтва ми маємо завдяки археологічним роботам на полі битви під Берестечком, музейним колекціям у Рівненському історичному музеї, музеї Берестейської битви у Пляшеві та працям І. Свешнікова. Багато інформації можна також знайти в колекціях музеїв у Варшаві, Артилерійському музеї в Петербурзі тощо. Уявити зброю та спорядження того часу нам допоможуть портрети, гравюри та малюнки сучасників подій.

Завдяки розкопкам козацької переправи під Берестечком виявлено майже всі види й типи

1. Український портрет XVI–XVIII ст. Національний художній музей України. К., 2006. С. 99.

2. Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (1654–1667). Вильно. 1909. Акт 126. С. 141–142.

3. АЮЗР. Акты к эпохе Б. Хмельницкого. К., 1914. Ч. 3. Т. 4. С. 141–142.

4. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України XVI – середини XVII ст. Т. 2. К., 2008. С. 373.

ручної та вогнепальної зброї першої половини XVII ст. – мушкети, аркебуз, карабін, бандолет. Зброю різних систем, зі збереженими або частково збереженими дерев'яними частинами, багато стволів від мушкетів, аркебуз, рештки гнотового мушкета.

Козаки використовували різні види шабель – турецькі, польські, угорські, а також шаблі місцевого виробництва. Під кінець XVII ст. в ужиток входять шаблі типу *карабеля* та інші, північних типів. У російських джерелах козацькі шаблі місцевого виробництва відомі під назвою шабель «черкаського дела». Угорський тип так званої *чорної шаблі* потрапив у Європу з Туреччини в XVI ст. і швидко поширився в Угорщині та інших турецьких володіннях та сусідніх країнах. Саме з Угорщини цей тип шаблі потрапив до Речі Посполитій.

Руків'я *чорної шаблі* виготовлялося з прямокутної пластини, вкритої з обох боків дерев'яними, обшитими шкірою накладками. Під шкірою руків'я часто обмотувалося шнурком, це надавало йому ребристої фактури і зручності при триманні в руці. Голівка руків'я рівно відігнута вперед, інколи схилена вниз чи скісно вгору, прикрита металевим ковпачком, т. зв. наперстком. Угорсько-польська шабля, як правило, має відкрите руків'я. Перехрестя шаблі зазвичай було простим, з т. зв. вусами – трикутними виступами, що з обох боків охоплювали нижню частину руків'я та верхню частину піхов.

Шабля мала довгий вигнутий клинок з потовщеною задньою частиною, часто один або два рівці вздовж леза. У деяких екземплярах клинок у нижній частині під прямим кутом переходить у розширене, гостре з обох боків лезо, так зване *перо*. Деякі дорогі булатні шаблі оправляли в срібло та «*черен-рибей*» – тобто руків'я обтягували шкірою ската чи акули¹.

Піхви до шаблі, як правило, були дерев'яні, обшиті шкірою, з залізним або латунним

окуттям. Вироби зі шкіри добре збереглися, тому дивує той факт, що серед археологічних знахідок поряд із вцілілим шкіряним покриттям піхов немає решток портупейних пасів, пряжок та накладок. Цей факт наводить на думку, що переважна більшість козаків прив'язувала піхви з шаблею різноманітними шовковими або бавовняними шнурами. Можливо, це були мотузки з сиром'ятної шкіри. Шведський посол Гільденбрант, перебуваючи у 1656–1657 рр. в Україні, так описав озброєння козаків: «Вони мають шаблю, прив'язану до боку простим ременем»². Збереглося декілька зображень такого способу підв'язування шабель: барельєф «Шляхтич та смерть» з костелу в Тарлове, на портреті М. Острозьського, портреті С. Любомирського (в Олеську), портреті Якуба Собеського. На картині М. Альтамонте «Битва під Віднем» декілька вершників-турків носять шаблі саме на таких мотузках. В експозиції Львівського історичного музею є подібна шабля з портупеею у вигляді шнура. У Москві (ГИМ) збереглися зразки портупей, подібних до тих, що замалював у своєму альбомі відомий російський дослідник Г. Солнцев. Ці джерела свідчать на користь версії про шовкові та інші шнури й мотузки, які слугували козакам за портупеею.

Згадаймо ще декілька видів холодної зброї: *келеп* із масивним похиленим вниз *клівцем* та *обухом* на видовженій шийці, яка закінчується восьмикутним щитом – такого типу келепи знайдені на полі битви під Берестечком. Деякі келепи оправляли в срібло.³ Козаки широко використовували різні види *сокир*, *бердишів*, *бойові коси*.

Метальною козацькою зброєю впродовж усього XVII ст. були *списи*, *лук та стріли*, *гранати*. Лук та стріли зберігалися та носилися в *саадаках*, причому існувало декілька варіантів *колчанів* для стріл – шкіряні та матерчаті. Козаків,

2. Військово-історичний альманах. 2008. №1(16). С. 132.

3. Н.Оглоблин. Богатый киевлянин кон. XVII в. Киевская старина, 1889. № 5–6. С. 584.

1. Н.Оглоблин. Богатый киевлянин кон. XVII в. Киевская старина, 1889. № 5–6. С. 584.

озброєних луком та стрілами описують очевидці. Зображення козаків з луками ми бачимо й на мапах України. Під час осад, оборони табору та фортець козаки використовували металеві, глиняні та скляні гранати.

Крім того, до спорядження козака належали: *ладівниці, порохівниці, пояси (ремені), гаманці, торби (сумки)*.

Козацькі пояси були кількох типів. Виготовлялися пояси з двох зшитих між собою по краях шкіряних смужок. Про наявність поясів з тканини свідчать численні поясні пряжки, знайдені під час розкопок – тканина у торфі не зберігається, а металеві деталі вціліли.

Ремені мали ширину від 2,2 до 4 см, довжину – 0,74, 1,07 та 1,54 м, тобто козак таким поясом міг обгорнутися кілька разів. Інколи пояси прикрашали орнаментом (однією або двома відтиснутими лініями) у середній частині та вздовж країв. Знайдені й пояси, прикрашені тисненням малюнком у вигляді плетінки, ромбів, квадрата, півкола, трикутника, стилізованих рослинних мотивів. Деякі пояси прикрашали вишитими кольоровою ниткою орнаментами.

Залізні *пряжки* до поясів складаються з *рамок* та *рухомих язичків*. Рамки були прямокутні, трикутні, майже овальні, мали форму півкола. Деякі пряжки посріблені, деякі – виготовлені з латуні. На поясах козаки носили велику кількість речей: *гаманці, ложку, натруску, ніж, порохівницю, ладівницю*, підв'язували шаблю.

Порохівниці виготовлялись із дерева, за формою нагадували ріг. Обтягувалися та обшивалися шкірою, декорувалися мідними цвяхками. Маленькі порохівнички виготовлялися з дерева або кістки у формі коника, а металеві – у формі овала. Кістяні (з коров'ячої кістки) порохівниці прикрашалися орнаментом і були дуже популярними під кінець XVII – на початку XVIII ст.

Гаманці були переважно невеликого розміру – 10 x 15(20) см, шкіряні. Мале одне, два або три відділення. Клапан фігурно вирізався й або вільно

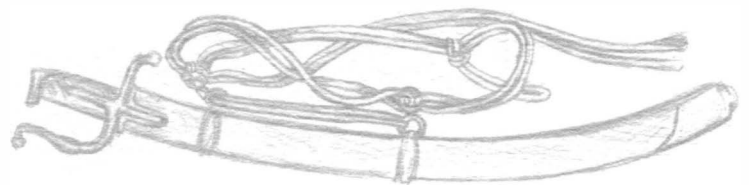
звисав, або кріпився до передньої стінки застібкою зі шкіряного гудзика та кістяної орнаментованої пластинки. Деякі гаманці прикрашені на верхньому клапані прорізами у вигляді S-подібних фігур, солярних, ромбоподібних, напівкруглих та округлих знаків. Під вирізами на нижньому шарі шкіри знайдено залишки тканини, яка підшивалася під елементами орнаменту. Багато екземплярів гаманців мають з тильного боку шкіряні петлі або шкіряні стрічки для підвішування до пояса.

Шкіряні сумки були переважно прямокутної форми, складалися з одного або двох відділень. Закривалися клапаном з трикутним чи півкруглим виступом, клапан кріпився до передньої стінки застібкою зі шкіряного гудзика.

Ладівниці виготовлялись із металевих, спаяних між собою в один або два ряди трубок, які заливалися свинцем, потім обгорталися жерстю, а зверху обшивалися шкірою. Кришка була шкіряною. Були ладівниці й з дерев'яним коробом, що мав отвори для набоїв, обшиті тканиною або тисненою шкірою. Відомі також ладівниці з металевим корпусом та металевою прикрашеною орнаментом кришкою, зокрема, згадуються ладівниці з *цини* (олова).

До особистих речей козака можемо віднести: *люльки, кресала, ножі та ложки*. Фляжки для води були глиняні, хоча в актах трапляється термін «*ценовіє пляшки*», тобто олов'яні.

Давайте тепер спробуємо візуально уявити українського козака-реєстровця XVII ст. у повному строї, озброєнні та спорядженні.

Низовці під час нічної атаки на турецькі позиції (Хотинська кампанія 1621 року).

Перший вояк у магерці, жупані, делії, в угорських штанах, угорських черевиках. Другий – у жупані, поверх якого вдягнуто коротку делію, або катанку, у шароварах та чоботах. Обидва озброєні шаблями та самопалами.

Козак під Хотиним (1621 рік). Основа для реконструкції – малюнок з герба Війська Запорозького Низового та з поетичного твору «Вірши на жалісний погреб зацного рицера гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного». Шапка підбита хутром, такий спосіб її носіння фіксується на малюнках, козацьких печатках. Поверх сукняного жупана – угорська манта, або катанка, з сірячини;

петлиці з тканної тасьми; на ногах шкіряні чоботи; через плече на шкіряному паску висить порохівничка з затравочним порохом та металевим ключем до колічатого мушкета, якого козак тримає на плечі. На поясі з правого боку – гаманець, мішечок з кулями, порохівниця, з лівого боку – шабля угорського типу.

Пограбування (кінець XVI ст.). Козаки приміряють награваний одяг.

У 1596 році, під час повстання Наливайка, козаки забрали у Василя Загорського, «єрмяк блакитний, ручниця пташяя, лись подиштяя, киру блакитного локоть сем, в шкатуле взяли петличек турецьких золотом и блакитним шолком барзо чудно роблених, полтора тузина, петлиц пару великих до копеняка з золотом и кармазином червоним, Пясецкий взяла курту червоную, которая коштует десять золотих, сукна киру блакитного взяли локоть десять – полчверта золотих, сукно сталовое – полтора золотих, кошуль рубкових две, две штуки полотна рубкового, панчохи взяли – золотий, шапку

черную, аксамитную – 15 зол., у Клима Котольника в доме побрали делю червоную, фалендишивую, бакгазією подиштую, жупан синий, тифтуховий кгузиками сребними, пулгаков два, корд, шапку, одну кунами, другу лисами пошитую, шапку оксамитную, шаблю, кошуль две, боти козловіє две, бачмачки сафьяновіє, пояс сребний», у Левка Кушніра – «жупан синий каразеевий зняли, шапку лиси подиштую», «у Одинца взято жупана два люнських из гузиками сребними, и гермак люнський синий из шк урами чорними, шапку лиси подиштую, в Осипа кгермак синий швебединский из шнурами»¹.

1. АЮЗР. Акты о козаках 1500–1648. С. 107–119.

Запорожці, які грають у кості. (1630-ті – 1940-ві роки).

Гральні кості були знайдені в речах козака, що загинув під Берестечком. На першому козакові – жупан, делія та угорська магерка, другий – у смушковій шапці з круглим верхом та жупані. Третій вояк, сумний (напевно, програв), у шапці зі шликом та в сіряку. Біля гравців лежить цинова фляжка, порожній горщик та кухоль.

Вояк 1630-х – 1650-х років.

Запорожець, учасник повстань під проводом Павлюка та Остряниці. Повстанець у сіряку, поверх якого вдягнуто делію, через плече на ремені висить самопал у чохлі, до ременя підвішена порохівничка; додатково він озброєний трофейним польським бердишем. На голові – хутряна лисяча шапка з сукняним верхом. На поясному ремені причеплено порохівницю, ніж та гаманець. Штани з грубого полотна, на ногах шкіряні ходаки.

Вояк 1630-х – 1650-х років.

Реєстровець у лисячій шапці з довгим кармазиновим шлицом, у сукняних шароварах та трофейних польських чоботах. Поверх жупана з сірячини брудно-жовтого кольору на ньому сіряк на гачках, через ліве плече на мотузці висить дерев'яна порохівничка-натруска у формі коника.

Підперезаний шкіряним з тисненням паском, на якому з правого боку підвішено ладівницю, порохівницю, ключ до коліщатого мушкета. На лівому боці – гаманець, на другому паску висить ложка в чохлі, гак та шабля на шкіряних мотузках. Озброєний козак мушкетом з коліщатим замком, а також бердишем.

Козацький сотник у лисячій шапці зі шликом та пір'ям, у жупані, передня частина якого коротша, ніж задня (1640-ві роки).

Штани вузькі, чоботи польського стилю, на підборах. На плечах у сотника вільчура-бурка, під якою від негоди сховано ладівницю. Підперезаний він кушаком, кінці якого виведені з боків. На ремені, прикрашеному тисненими орнаментами, висить гаманець, ключ до колицятої зброї та шабля, у руці нагайка.

Козак на відпочинку розпалює гніт (1630–1640 рр.).

На цьому малюнку козак одягнутий в єрмяк з хутряним коміром (такий вид одягу часто згадується в актах; саме такий єрмяк на гравюрі Гондіуса, що зображує полонених козаків та селян під Берестечком). На поясі в козака сагайдачний набір, лук зі стрілами, шабля, гаманець. Який одяг носили козаки на початку XVII ст., можна уявити з переліку речей, що були пограбовані в селян та міщан.

Наприклад, у 1618 році козаки забрали «у Микити кожух новий, сермягу, у Мишки сермяги две, шлик лисий, у Прокопа кожух новий, сермягу, єрмяк синий лунський. У Гришки кожух новий, убрание синее лунское, Івана кожух, боти, єрмяк синий, лунський, у Ермоли сагайдак, кошуль хлопських пять, у Петра сермяг две нових, у Мартина убрание сермяжное, кожух новий»¹.

1. АЮЗР. Акты о козаках 1500–1648. С. 215–219.

Цей вояк – представник старшини в ранзі осавула. Шапка в нього прикрашена аграфом та пір'ям, він у ермяку лунського сукна, підбитому хутром, зі срібними гудзиками. Поверх тканого пояса – шкіряний ремінь із сагайдачним набором та вишитим шабельтасом-ташкою. До паса на шовкових плетених шнурах підвішено татарську шаблю в піхвах, обкладених сріблом. У правій руці в осавула келеп. На ногах польські чоботи жовтого кольору.

Повсталий селянин.

Одягнений він у полотняну сорочку та полотняні штани.

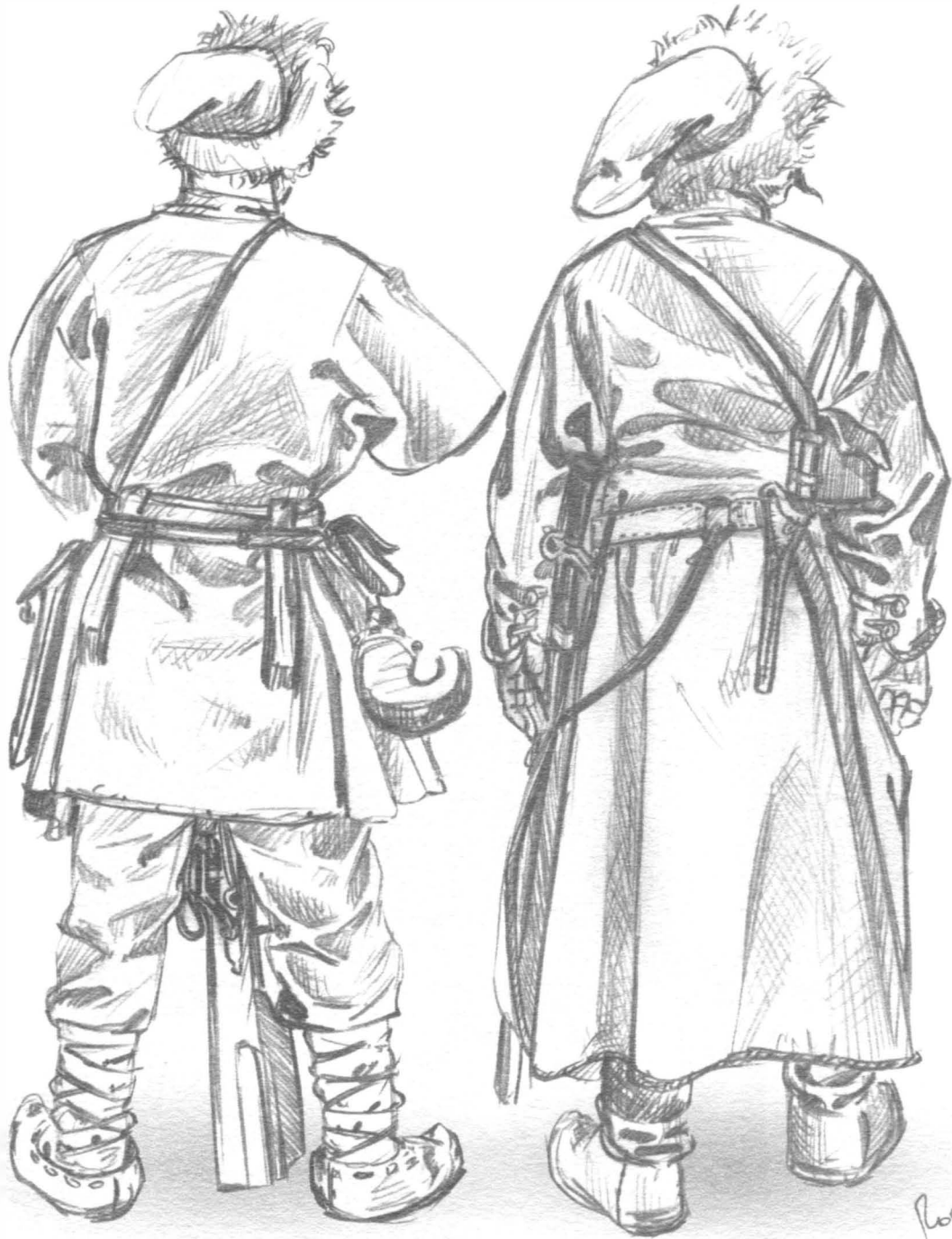
Ноги обгорнуті шматком полотна і перев'язані шкіряними мотузками від ходаків. Підперезаний прошитим по краю ремнем, на якому висить ніж, ложка, гаманці.

У правій руці – саморобна дерев'яна палиця.

Козак у простьобаному жупані з дешевого сукна, з ов'яними гудзиками, у суконних шароварах та чоботах на підборах. На бавовняній мотузці висить дерев'яна порохівничка. Підперезаний вояк тканим пасом, поверх нього – шкіряний ремінь, до якого підвішено ладівницю, мішечок, порохівницю. З лівого боку – шабельний гак. Шабля висить на шкіряній мотузці, поверх ременя.

Другий вояк у шапці, жупані з сірячини, оздобленому кольоровою тасьмою на петлицях. Підперезаний полотняним пасом-кушаком, поверх кушака – шкіряний ремінь, до якого причеплено гаманець, ложку, рогову порохівницю. З лівого боку – гак та підвішена на шкіряних ремінцях шабля. Штани з грубого сукна, чоботи. Через плече висить лопата. Озброєний самопалом з кременевим замком.

На малюнку зображено зі спини покозаченого селянина (зліва) та козака. Зверніть увагу на те, як зав'язано тканий пояс у селянина. У другого вояка бачимо варіант конструкції шкіряного ремня – з кільцем іззаду. До кільця підв'язано шкіряну мотузку шабельної портупейі.

Вояки в 1640-х – 1650-х роках.

Перший із них вивернув шапку хутром усередину. Від дощу козака захищає польський кобеняк на гудзиках, з валяної вовни, поверх кобеняка почеплено дерев'яну, обтягнуту шкірою порохівницю та мішечок з кулями; гаманець та малу порохівничку сховано від дощу в торбі, яка висить на поясі. Козак вдягнений у сіряк, шаровари та чоботи. У руці – келеп, самопал сховано до шкіряного чохла. (Самопали в шкіряних чохлах можна побачити на

гравюрі Гондіуса, де зображено облогу Смоленська 1634 року; рушницю в чохлі, при сидлі, – на рельєфі з костелу в Жовкві. Декілька шкіряних чохлів знайдено на полі битви під Берестечком.) Другий вояк, споряджений на чати під час зими, – у хутряній шапці та кожусі поверх жупана, чоботи взув на кілька сукняних панчіх, на поясі в нього – шабля та порохівничка, самопал висить за спиною в шкіряному чохлі.

Представник козацької старшини (1640-ві – 1650-ті роки). Сотник у хутряній шапці, яка має шлик із коштовної тканини, у фалендишевій делії, жупані з лундишу синього кольору з петлицями зі срібного галуна та срібними гудзиками. Підперезаний тканим пасом, поверх якого – шкіряний пас із тисненим малюнком, на пасі з правого боку висить гаманець, з лівого – гак та шабля; на шкіряних мотузках через ліве плече – ладівниця, обкладена тканиною, до ременя підвішено ключ до колицатой зброї. Сотник спирається на келеп.

Реєстровець (1650-ті роки).

Реконструкція виконана на основі археологічних знахідок з-під Берестечка. Козак у сукняній шапці з хутряною вовчою опушкою, у короткому, по коліно, жупані з олов'яними гудзиками, у суконних шароварах, взутий у чоботи; через ліве плече на шкіряному ремені в нього висить ладівниця з набоями, на перев'язі – кавалерійський бандолет зі скілковим замком та полотняна торба з нехитрим скарбом.

На поясі – шкіряний ремінь, до якого підвішено гаманець, порохівницю, ніж, гак. У руках вояк тримає шаблю в піхвах, що допомагає йому зручніше переносити козацьке сідло. Воно має дерев'яні луки, повстяний та шкіряний чепрак, оздоблений по нижньому краю зубчиками, який підбито до задньої частини сідла металевою пластиною у формі півмісяця.

На малюнку зображено вояка, спорядженого всім, що треба для бою: від зручного короткого, по коліно, жупана до озброєння простими козацькими шаблями та мушкетами. На шкіряному поясі висить усе необхідне, на ноги взуто ходаки – можливо, козак вирішив поберегти свої чоботи.

Другий козак озброєний та споряджений так само, як і його побратим по зброї, тільки ладівницю в нього підвішено через плече, на поясі висить викрутка – певно, нещодавно закріпив новий креміль на мушкетному замку, кінці жупана для зручності підгорнуто під ремінь, на ногах чоботи, добре видно підківку.

Вояк одягнений у простьобаний вовною жупан
(1650-ті – 1670-ті роки).

Козак під час оборони табору або міста: кидає гранату, яку підпалено тліючим гнотом.

Спорядження складається з торби з гранатами, одягнутої через ліве плече, на перев'яз підвішено жерстяну трубку з тліючим трутотом (для термінового підпалювання гнота), озброєний шаблею.

Козак (1650-ті – 1660-ті роки).
Козака зображено перед або під час будівництва табору. На
ньому звичайний набір речей, у руці – дерев'яна з залізним
окуттям лопата.

Представник старшини (1660-ті роки).

Одягнутий у жупан кармазинового сукна з галунними петличками та позолоченими гудзиками, підперезаний шовковим поясом, поверх якого – шкіряний ремінь з гаманцем. Поверх жупана – підбита хутром куртка-доломан. Шапка з пір'ям, вставленим в аграф. Шабельна портупея – з шовкового шнура, на ній підв'язано шаблю.

На ногах – дорогі сап'янові чоботи, у руці – келеп.

Вояк зі списом.

Під жупаном із сірячини – ще один короткий стьобаний жупан. Деяка частина козаків мала на озброєнні невеликі списи, вони перевозились на возах та використовувались при потребі.

Полковник (середина XVII ст.).

Шапка з коштовного хутра, з аграфом та пір'ям, поверх кармазинового жупана одягнуто опанчу з дорогого сукна, підбиту хутром; на рукавах – татарські карваші. У руці полковник тримає пернач. Кінь у східному коштовному уборі.

Зображення козака з печатки Війська Запорозького
1600–1603 років.

Головний убір низовця відрізняється від аналогів, що зображують шапку з хутром. Можливо, тут бачимо шапку типу магерка¹.

1. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця
16–18 ст. Х., 2009. С. 187.

Зображення козака з печатки Війська Запорозького часів гетьмана Б. Хмельницького.

На козакові шапка з довгим шликом, жупан трохи нижче колін, шаровари заправлені в чоботи без підборів. Поверх жупана одягнуто короткий сіряк, або сукман, з довгими рукавами, який застібається, напевно, на гачки. Козак озброєний самопалом з ременем та шаблею¹.

1. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця 16–18 ст. Х., 2009.

Зображення козака з печатки Війська Запорозького
1663 року.

На козакові шапка з довгим шликом, довгий жупан з не-
величким коміром, на гудзиках, підперезаний кушаком.
Чоботи на підборах. На поясі – порохівниця та шабля.
Мушкет з ременем¹.

1. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця
16–18 ст. Х., 2009.

Зображення козака з печатки гетьмана М. Ханенка. Козак одягнений у сіряк довжиною трохи нижче коліна, який застібається на гачки. Шапка з довгим шликком. Шаровари заправлені в чоботи на підборах. На кушаку – пас із гаманцем, порохівниця-ріг, шабля. У правій руці козака – спис, який має ще й геральдичний підтекст: це символ саме Війська Запорізького, у лівій руці – самопал на ремені¹.

1. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця 16–18 ст. Х., 2009. Мал. 27.

Печатка 1665–1669 рр.

За сюжетом та зображенням одягу козака належить до комплексу однотипних печаток гетьманів П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Брюховецького. На всіх трьох печатках козаки в одязі, який, можливо, застібается на гачки, з характерними складками від талії до низу, що притаманно крою сіряків. Чоботи на підборах¹.

1. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця 16–18 ст. Х., 2009. С. 194–195.

Зображення козака з літопису Граб'янки
(20-ті роки XVIII ст.).

Козак у шапці з довгим шликом та китицею. Жупан трохи нижче колін, з невеликим коміром, чоботи без підборів. Зброя – самопал та шабля. На поясі висять гаманець і порохівниця-ріг¹.

1. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця 16–18 ст. Х., 2009. Мал. 42.

Зображення козака з печатки часів гетьмана Мазепи. На голові в козака лежить шапка, повернута денцем догори. Поверх простьобаного жупана одягнуто децю коротшу, з підкоченими рукавами, дуламу, чи угорську менту, з коштовної візерунчастої тканини. Кушак зав'язано з лівого боку. Чоботи без підборів, озброєння складається з мушкета на ремені, шаблі, на поясі порохівниця¹.

1. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця 16–18 ст. Х., 2009.

Зображення козака з печатки Запорозького Війська
1700 року.

Козак у шапці з довгим шликом, жупан простьобаний, довгий, з петличками та гудзиками на грудях, підперезаний кушаком. Поверх нього – пас із шаблею та порохівницею. Чоботи без підборів. Мушкет з ременем¹.

1. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця 16–18 ст. Х., 2009. С. 188.

Реєстровий козак кінця XVI – початку XVII ст. Можливо, саме так виглядали перші реєстровці Яна Оришевського, учасники Молдавського та московських походів початку XVII ст. У 1600 році Замойський пише в листі: «... в цій війні засяяла мужність низовців, хоча ці жолнери мають обшарпаний одяг»¹.

Реконструкція виконана за автентичними зображеннями піхотинців угорських рот початку XVII ст. У 1600 році козаки отримали сукно від польського уряду. Відомостей про вигляд цього сукна немає, але можна припустити, що воно

не відрізнялось ґатунком та кольором від сукон, які мала польська піхота угорського типу. На голові в піхотинця шапка-магерка – такі шапки козаки носили ще й у 30-ті роки XVII ст. На козакові жупан синього кольору, така ж сама делія з петличками з крученого шнура на грудях. Підперзаний низовець шкіряним пасом, на якому висить мішечок з кулями, порохівниця та шабля угорського типу. На ногах угорські штани та черевики. Озброєний, крім шаблі, сокиркою та ґнотовим мушкетом.

1. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. tom 2. Kraków, Akademia umiejtnosci, 1912. S. 304.

Низовець, що потрапив до реєстру (1600–1630 роки).
Можливо, що він у 1600 році отримав сукно від уряду.
А можливо, вдало сховався у московський похід і за ті гроші пошив із синього лундищу жупан та угорську манту, оздоблену червоним шнуром. На козакові – шапка з кармазиновим шликом та лисячим хутром, полотняні шаровари, чоботи без підборів. На мотузках підвішено по рохівниці, на поясі гаманці, гніт, ніж. Озброєний гнотовим мушкетом та угорською шаблею.

Козак у шапці та простьобаному жупані
(1620–1650-ті роки).

«Они [козаки] исполюют разновинность платьев московитского типа, стеганнии захищающих от копя и стрел» – писав Линж де Восьен¹. У штанах та ходаках, на поясі гаманець, мішечок з кулями, порохівниця, ложка, ніж,

шкіряна торба, через плече – полотняна торба. Козак без шаблі: згідно з польськими даними, у багатьох козаків під Хотиним 1621 року не було шабель, але всі мали самопали². Озброєний гнотовим мушкетом, у руці тримає стемпель із залізним стрижнем для розладування рушниці.

1. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. 1669–1726. С. 204.

2. Spieralski Z. Wimmer J. Wypisy zrodlowe do historii polskiej sztuki wojennej. Warszawa, 1961. S. 140.

1620–1660-ті роки. Вояк у шапці з круглим верхом, у зручному сіряку брунатного кольору. На шнурі в козака висить порохівничка-коник, ладівниця, гаманці, ключ до коліщатого мушкета, мішечок з кулями. До шкіряного ременя підвішено велику порохівницю, ніж, сокиру та шаблю на шкіряних пасках. Завершує озброєння коліщатий мушкет. На ногах – полотняні шаровари та трофейні польські чоботи.

Козак реєстрового полку (1640–1650 роки).
Реконструкцію виконано на основі знахідок під Берестечком.
Козак з кульчиком у вусі. Одягнений у жупан із сірчанини,
з латунним гудзиками, на голові шапка. Під Корсунем
польський мушкетер бачив козаків у таких білих жупанах¹.
Маленька порохівничка висить на мотузці, кінці жупана
заправлені під шкіряний пас, на якому підвішено гаманець,

порохівницю, ладівницю з набоями; з лівого боку – шабля на
шкіряній портупеї та ложка в чохлі. Сині суконні шаровари
та чоботи без підборів. Поверх жупана – повстяна опанча
з хутряним коміром. Озброєння – мушкет, шабля та сокира.

1. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania B. Chmielnickiego. S. 118.

Козаки в поході (1650-ті роки). Реконструкція на основі знахідок з-під Берестечка.

Перший козак у шапці з круглим із синього лундушу верхом, у жупані, пошитому з брунатної сірячини, з циновими гудзиками; підбито жупан жовтою лляною тканиною.

Підперезаний вояк червоним тканим кушаком, поверх якого – шкіряний пояс із тисненням у вигляді геометричного орнаменту. На поясі висить гаманець, порохівниця, з лівого боку – шабля на шкіряних мотузках, почеплена на гаку.

Через ліве плече на ремені підвішено порохівничку-коника, ладівницю. Через праве плече – шкіряна торба з козацькими речами. Зеленого кольору шаровари та чорні, змазані дьогтем чоботи без підборів. Озброєний, крім шаблі, сокирою та кременевим мушкетом у шкіряному чохлі. Другий козак поклав на голову шапку з кармазиновим верхом та лисячим хутром – такий спосіб носіння шапок зображено на багатьох малюнках та печатках. Жупан пошитий із

сірячини білого кольору. Литовський обозний С. Осинський бачив козаків у білому (мов білим сукном поле вкрили), у 1651 році козаки Стародубського полку були в білому одязі. Жупан застібається на латунні золочені гудзики (певно, трофейні), прикрашений по борту червоним шнуром та петличками з червоної тасьми. На підбивку жупана пішла червона недорога тканина. На тисненому з візерунками поясі почеплено ладівницю, гаманці, ложку в чохлі, мішечок з кулями, порохівницю з коров'ячої кістки, гак, шаблю на пасах із сиром'ятної шкіри. За спиною складена вільчуря, на ногах сині шаровари та природного кольору шкіри чоботи без підборів. Вояк несе самопал у шкіряному чохлі, а в правій руці в нього мідний казан – такий було знайдено на козацькій переправі біля с. Острів.

1. Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994. С. 330–340.

Козак осавульського куреня Чигиринського полку часів
Б. Хмельницького.

1650-ті роки. Козак у шапці з хутра сарни, у сірому доморобного сукна короткому та зручному жупані на олов'яних гудзиках. Підперезаний кушаком зі східної тканини, на шкіряному пасі почеплено гак та трофейну шаблю на шкіряній портупейі з пряжками. Вояк у темно-зелених шароварах та чоботах без підборів. Спорядження –

ладівниця, гаманці, порохівниця. У правій руці він тримає бандолет з кременево-ударним замком, до курка підчеплено шкіряну петлю, що допомагало при відтягуванні курка. Бандолет почеплено на шкіряний ремінь. У лівій руці козак тримає загублений кимось ключ до коліщатого мушкета, який використовується як викрутка.

1660-ті роки. Оборона Чигирини від турецько-татарських військ. На воякові смушкова шапка з синім шилком та жупан жовтого кольору з олов'яними гудзиками. У 1678 році під час облоги Чигирини війська гетьмана Самойловича «мали різнокольорові строї, найбільше були одягнуті в сині, жовті, червоні каптани»¹. Також у строях різних кольорів зображені козаки на картині «Відступ козацького

війська з-під Любліна». Вояки в жовтих, червоних, синіх, зелених, сіро-синіх жупанах та сіряках. На мапі України з малюнками Блау зображені козаки в різнокольорових жупанах.

У козака на малюнку блідо-червоні шаровари та ходаки, на пасі, прикрашеному прошивкою з кольорової нитки, висить ніж, ложка, мішечок з кулями, ключ до коліщатого мушкета, порохівниця. Через плече – шкіряна торба з набоями, полотняна торба з козацьким майном та чохол до мушкета. Озброєний шаблею та коліщатим мушкетом.

1. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 ст. Дніпропетровськ, Ліра ЛТД, 2003. С. 104.

Кінний козак (30-ті – 70-ті роки XVII ст.). Типовий представник легкої кавалерії. Такими були козацькі вершники, що брали участь у Тридцятилітній війні, у козацьких повстаннях, у російсько-українсько-турецьких та польсько-турецьких війнах. На вершнику хутряна шапка з кармазиновим шликом, простьобаний вовною бойовий жупан, через ліве плече на перев'яз одягнуто ладівницю та кавалерійський бандолет¹. Підперезаний козак шкіряним

ременем, на якому з правого боку підвішено гаманець, порохівничку-коника, ложку в чохлі; на мотузці висить ключ до колицьатих пістолетів, що знаходяться в ольстрах при сидлі й заховані від негоди під сукняним покриттям. На лівому боці – гак та підв'язана до рем'я на шкіряних мотузках шабля. На ногах – суконні сині шаровари та чоботи без підборів. У правій руці вояк тримає келеп. Кінський убір – за зразками археологічних знахідок з козацької переправи під Берестечком.

1. АЮЗР. Акты к эпохе Б. Хмельницкого. К., 1914. Ч. 3. Т. 4.

1650-ті – 1660-ті роки. Козак у шапці з простого доморобного сукна, опушеній лисячим хутром, зеленому сукняному жупані з червоними петличками, сіро-синіх суконних шароварах та чоботах на підборах. Споряджений гаманцями, порохівницею, через плече – торба з набоями, на лівому плечі – чохол від самопала. Озброєння – шабля та самопал. Козак вичищає самопал від порохового нагару.

Піший запорожець. Запорозька піхота й кіннота були наймасовішими формаціями мазепинського війська напередодні Полтавської битви. Піший запорожець, зображений на реконструкції, вбраний у короткополий жупан, підшитий вибіячастою тканиною; такий тип одягу, що не заважав вільним рухам воювача, був найбільше поширений саме в піхоті. Вбрання козака доповнюють полотняні штани, шкіряні чоботи й смушева шапка. Запорожець має повний асортимент піхотного озброєння й амуніції,

окре, окрім мушкета й шаблі, складається з невеликої шанцевої сокирки й традиційної амуніції – сумок і торбин для куль, рушничного начиння та особистих речей. До шкіряного перев'язу, одягненого через плече, підвішені кістяна «дворога» порохівниця й натруска з металевими накладками та лічкою на важелі, а до пояса – ложка в шкіряному футлярі та крюк для вертикального підвішування шаблі.

*Наймані формування у військах
українських гетьманів*

XVII – початку XVIII ст.

Ще однією важливою складовою війська українських гетьманів XVII – XVIII ст. була піхота найманих формувань. Разом із реєстровцями кількість війська Б. Хмельницького доходила до 200 тисяч чоловік. Частина найманців, які зголошувалися служити у війську гетьмана, залишалася на службі й після завершення тієї чи іншої військової кампанії – як т. зв. *затяжне* або *охотне* військо, отримуючи відповідну зарплатню. Таке військо особливо цінилося, оскільки це були фахові вояки, добре озброєні та навчені воєнно-тактичних прийомів.

В армії Б. Хмельницького служили зорганізовані на німецький лад *драгуни* (кінна піхота; пересуваючись верхи, вони спішувались перед атакою і шикувались у піхотні формації) та піхотні частини. У документах є згадки, що у Б. Хмельницького служили (хоч і небагато) *яничари* – вони воювали в молдавській кампанії (при Батогу)¹ та в корпусі А. Ждановича².

Чисельність найманого війська зростає при наступних гетьманах. Так, І. Виговський за Гадяцькою угодою 1658 р. мав право тримати 10 000 «затяжного» війська. Дорошенко мав найманих турецьких *сейменів*. Саме в цей час в українському війську виникла нова формація – *сердюки*, або, як їх ще називали, *серденята*. У часи правління гетьмана П. Дорошенка їх нараховувалося до 12 000. Відтоді й до кінця існування українського Гетьманату піші сердюцькі полки (так само, до речі, як і кінні *компанійці*) залишалися постійною формацією українського війська³.

Організаційно сердюцькі полки були подібними до козацьких реєстрових. Основною військовою одиницею був *полк*, який складався з *сотень* та *куренів*.

Вдягалися сердюки за рахунок казни – їм видавали або одяг, або гроші для пошиття одягу.

Так, за наказом І. Мазепи суконний одяг сердюкам видавав Новицький. Відомо, що по жупану та по 4 злотих у жовтні 1690 р. одержали від гетьмана сердюцькі полки Яреми та Яворського⁴.

Сердюцький жупан шився з сукна темно-червоного кольору («*мальви*») і був простьобаний бавовняною волокниною. Сердюки носили шаровари з блакитного сукна, а замість плаща – турецьку дуламу з габи, з великим коміром аж до пояса⁵. Від держави видавалися: кожухи, шапки, чоботи, пара рукавиць, пара панчіх⁶.

Сердюцьке озброєння та спорядження було тих самих зразків, що і в реєстрових козаків.

***

Першими вояками в європейських строях у війську Б. Хмельницького були *кварцяні польські драгуни*. Так, у гетьманському універсалі від 28 квітня 1648 р. зазначається: «*То що з власних їх людей три тисячі драгунії, пред кодацькою битвою в передній стражі бившіє, верность і присягу свою зломали і гетьманов коронних оставили, к нам добровільно присовокупилися, так для того, іж були укривдженими, в своїх заслугах, і козаков реєстрових, братії нашей, що от гетьмана коронного с Барабашем полковником і німцями при гетьманичу відправлені були в судах водних і румом против нас і у Кодака отдавши Барабаша, недруга отчизного, а подхлебцу Лядського, Днепровім глубинам, к нам пристали і в военной в обох разях експедиції значне допомогли нам*»⁷. Як бачимо, якась кількість вояків у європейських строях воювала на боці Хмельницького від самого початку повстання.

4. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, Ліра. 2003 р. С. 126.
5. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. С. 203–204.
6. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, Ліра. 2003. С. 103.
7. Акты, относящиеся к истории Западной России, СПб., 1853. Т. 5 С. 78.

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. IV. С. 16.
 2. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. XI. С. 10.
 3. Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994. С. 330–331.

Збереглася ще одна згадка про ці події 1648 р.: «Совокупно с теми козаками, кои в подданство Ляхами были порабощени и в немецкое плаття были убрани, виступя изъ байдаковъ на землю, Хмельницкому в помощь пришли: да и другіе козаки, тож в подданство порабощенніи и в платте и ружже драгунское убранніе, кои при комисару или главному козацкому правителю находились, о здаче своей братте посиливши, к Хмельницкому знатним крилом»¹. При Жовтих Водах: «При тім зрадили і драгони польського війська, набрані переважно з місцевої української ж людности, тільки повбирали в німецькі мундири – *natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani*»².

Потребуючи професійних вояків, Б. Хмельницький вдається до вербунок 4 000 німецьких найманців. У 1651 р., перед Берестейською битвою польський король Ян Казимир отримав листа від імператора Священної Римської імперії, де зауважується, що після закінчення Тридцятилітньої війни 4 000 відбірних вояків завербувалися до Б. Хмельницького³. Ця звістка є ще в одному джерелі – у листі коронного кухмістра Анджея Мнішка до львівського підстарости від 27 лютого 1651 р.: «Після цього король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди йдуть німці-волонтери, що прямують до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися і добре їх перевіряти. Розіслано універсали короля, думаю, що вони й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь згомили, треба наказати, хоч би де вони з'явилися, їх треба бити»⁴.

У 1652 р. в Москві в одному з приказів свідок повідомляв: «А що було армати по городах, де були козацькі полковники, звозять її з усіх місць до Хмельницького до Чигирина. А для охорони від козаків Хмельницький тримає Німців, а скільки їх, він не знає»⁵.

Потреба у війську стояла гостро, тож часу на вербунок солдатів за кордоном не було. Крім того, Україна була відрізана від ринків найманців. Семигородський хроніст Георг Краус відзначав роль найманців, які обороняли місце переправи двору господаря через Дністер: німецькі жовніри фактично врятували йому життя – оточений підрозділ до кінця відбивав атаки, доки не був знищений⁶. У 1653 р., під час міжусобної боротьби молдавського господаря Василя Лупу з лагофетом Стефаном Георгіцу, на боці першого билося 300 німецьких жовнірів, яких прислав з України зять господаря Тимош Хмельницький. Найімовірніше, то був підрозділ з власної прибічної гвардії Тимоша.

Олексій Сокирко зазначає у своїй роботі, присвяченій найманцям в армії українських гетьманів: «Ще від часів Богдана Хмельницького "німці" становили частину гетьманського надвірного війська. На відміну від польських аналогів, піхота й кіннота в ньому були представлені лише мушкетерами та драгунами»⁷. Відомо, що в 1638 р., крім кварцяних драгунів, існували ще дві роти драгунів – залоги в Пуцку, а також драгунські прибічні хоругви запорозьких полковників⁸. Німецьке війсьکو, найняте Богданом та Тимошем Хмельницькими, І. Виговським та наступними гетьманами, в організаційно-тактичному плані, очевидно,

1. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самоил Величко. Т. IV. Приложения. К., 1864. С. 297–313.

Дополнение дневника Окольского, составленное Степаном Лукомским. 1639–1648.

2. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Р. 10. С. 2.

3. Освенцим С. Щоденник за 1651 год. Киевская старина. 1882. № 2. С. 368.

4. Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестейську кампанію 1651 р. Київ. Військово-історичний альманах. 2002. № 4.

5. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 12.

6. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С.

510–511. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990 р. С. 134.

7. Сокирко О. Триумф в час Руїни. Конопотська битва 1659 р. К., 2008. С. 26–27.

8. Wimmer J. Wojskie w drugiej polowie XVII wieku. Warszawa. 1965. S. 302.

практично не відрізнялось від формувань «іноземного автораменту» Речі Посполитої.

У 1654 році після капітуляції Гомеля до військ Золотаренка перейшов гарнізон міста: «Забрану в Гомелі старшину післано до царя, угорську піхоту "роздано між курені", а піхота німецька і пахолики стоять разом ("в громаді"), у них нічого не брали, вони ходять вільно і їх до всього беруть – ходять з козаками на чати, і ніхто з них не передався "до валу" (до обложеного Старого Бихова)»¹. Показання Лаврина Шило з Гадяча Ніжинського полку: «Старшина та челядь, забрана в Гомелі, вільно ходить з козаками, особливо піхота пана Гедройца (німецького строю) та пахолки, стоять обік полку Золотаренка, разом з козаками ходять на чати, та не один не пербіг за вали (до супротивника)». Ще один козак, Грицько Волосович, з полку Золотаренка свідчив: «З Гомелю забрано старшину та післано до Царя, пехота венгерська між куренями роздано, а німецька і пахолки разом стоять, в них нічого не відібрано, вони ходять разом з козаками на чати»².

В українсько-шведських домовленостях за 1657 р., досягнутих за часів гетьмана І. Виговського, зазначалося про право українського уряду *затягати* до себе на службу солдат і офіцерів зі шведських провінцій. Наймана німецька піхота стала в нагоді гетьманові в 1658 р., під час бою з полтавським полковником Мартином Пушкарем, ставленником Москви. Німецькі піхотинці разом з найманими татарами у вирішальний момент вступили в бій, визначивши його результат – М. Пушкар загинув, а його війська були розбиті.

У 1659 р. полонений свідчив, що у війську І. Виговського «немцев 150 человек, 300 поляків

драгунів»³. Під Конотопом в армії українського гетьмана воюють драгуни та б рот німецької піхоти⁴.

У 1664 р., в таборі під Лисянкою, була складена супліка-інструкція послам Війська Запорозького до Варшавського звичайного сейму, який мав відкритися 26 листопада. Пункт 24 цієї супліки-інструкції зазначає, що при гетьманові Тетері має бути 60 драгунів під хоругвою, платить за них староство. Пункт 66 згадує драгуню Виговського, «воеводи київського, а зараз пана гетьмана нашого, сто двадцять чоловік, мужньо опалали в кривавих боях, кровь пролили». Є в інструкції й пункт про розміщення на Січі: «1 тисячі пехоти німецького строю, також козаков вірних 2 тисячі, а з челяддю 3 тисячі, 600 німецької піхоти та хоругва польська в Коше, постійно як залога, в Корсунь, в замок 200 піхоти»⁵.

У 1650–1660-х роках частка іноземців у регіментах піхоти була невеликою – приблизно 8–10 %. Проте серед офіцерських та унтер-офіцерських кадрів їх було більше. За національністю офіцери були переважно німцями, шотландцями і шведами⁶.

Піхота «іноземного автораменту» була і в Ю. Хмельницького. «Літописі Самовидця» зазначає про військо Ю. Хмельницького: «Піхота німецькая, же тіе в Дніпр скочили и так Дніпр наполнили, же за людом мало и води знати было, в углі табору заперлися и не здалися, которих тысяча было, аж усіх выбито».⁷

Як бачимо, наявність «німців» у західно-європейських строях у козацькій армії часів

3. Отписка кн. Гр. Долгорукова. Акты московского государства. Т. 2. Разрядный приказ, московский стол 1635–1659. СПб., 1894. С. 652.

4. Сокирко О. Триумф в час Руїни. Конотопська битва 1659 р. К., 2008. С. 26.

5. Крикун М. Між війною і радою. К., 2006. С. 11, 121, 124, 125.

6. Wimmer J. Wojskie w drugiej polowie XVII wieku. Warszawa. 1965. S. 296.

7. Літопис Самовидця. К., 1971. <http://litopys.org.ua/>

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. VIII. С. 10. Дякую Олексієві Сокиркові за посилання на оригінал цього тексту. Переклад з польської мій. – С. Ш.

2. Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. Т. 3. К., 1898. С. 207–208.

Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, Ю. Хмельницького – факт безперечний. Вербунок вояків починався з отриманням *оберштером* контракту від гетьмана, за яким оберштер мав право вербувати солдатів. Унтер-офіцери та справні жовніри-гемайни починали вербунок: кожному рекрутові давали завдаток, т. зв. *хандгелд*, а після складання присяги на вірність видавали капелюх та шаблю. З цього моменту зятягнутий до війська рахувався жовніром-гемайном, й у разі втечі вважався дезертиром. Термін *зтягу* обумовлювався при вербунку, наприклад, у війську Речі Посполитої він сягав 6 років.

Якими були витрати гетьманів на *регімент*, можна уявити за зразком витрат на польський *регімент гвардії*. Жолд гемайна в Речі Посполитій у 1648–1657 рр. сягав від 11 до 13 злотих. Крім цього, оберштеру, який наймав підрозділ, видавали певну кількість грошей для закупівлі сукна на одяг. У королівській гвардії виплачувалися такі гроші за тиждень: оберст-лейтенантові – 60 зл., капітанові – 30 зл., поручникові – 15 зл., сержантові – 3 зл., фур'єрові-капітанармусу, підхорунжому – 2 зл., добошу, файфору, гемейнові – 1 зл. 15 грошей. Полковник витрачав у тиждень на *регімент* 5106 зл., а ще потрібно було пошити одяг з розрахунку 10 ліктів сукна на одного гемайна: одну довгу, за коліно, куртку типу *прежустокора* (4 ½ лікті) та коротку (3 ½ лікті), решта – 2 лікті – йшла на штани. Загалом же, враховуючи одяг, полотно, потреби на шиття (по 30 зл. на гемайна), витрати на *компанію* (роту) складали 2 220 зл. Крім того, оберштер витрачав гроші на офіцерів – він мусив подбати про капелюхи, черевики, білизну, а також про мундири на кожен день (*примундерунку*), про *ледерверки* та озброєння. Очевидно, шеф *регіменту* був змушений витрачати багато грошей зі своєї кишені¹.

До штату роти формувань найманців у гетьманському війську входили: *капітан*, *лейтенант*,

прапорщик, *фельдфебель*, *сержант*. Крім того, у роті були: *капітанармус*, *фур'єр*, *довбиші*, *капелан* та *цирульник*. Рядових мушкетерів-гемайнів у роті цього зразка було від 60 до 100 вояків.

Тогочасною мовою військових команд та вишколу у драгунів та в німецькій піхоті польських і українських гетьманів була німецька, голландська і шведська, але фактично регламентації ще не існувало. Шведські команди були перекладом з німецької або голландської відомого статуту Вальхаузена з часів Тридцятилітньої війни. Польською мовою німецькі команди переклали лише в 1660 р., і вони ще не були добре засвоєні. Незважаючи на переклад, фактично до кінця XVII ст. військові команди у формуваннях найманців Речі Посполитої давалися німецькою мовою. Загалом же практика вивчення команд та командування мовою, відомою офіцеру, існувала до кінця XVII ст. не тільки в європейських арміях, а й у війську Російської держави².

Тактика формувань найманої піхоти не дуже відрізнялася від тактики та поведінки в бою козацьких реєстрових частин.

Німецька піхота шикувалася до бою у 3–6 шеренг з інтервалами між гемайнами в 1 метр. Практикувалися також 10- та 12-шеренгові шиккування, що давало можливість спокійно заладувати та стріляти. *Контрмарш* – стрільба – відбувався за такими командами: спочатку «*Дві перші шеренги приготуватись!*», а потім – «*Обдуй гніт!*», «*Відкрий панівку!*», «*Цілься!*», «*Стріляй!*». Після залпу перша шеренга рядами або розділившись навпіл (половина – наліво, половина – направо) відходила та ставала за останньою, а її місце займала наступна, і так далі. Вояки, які зробили постріл, ладували та готувалися до наступного. Існував ще один варіант стрільби – дивізіонами. Він передбачав стрільбу по черзі кількома дивізіонами, що ставали поряд.

Інший варіант ведення стрільби – шведський – передбачав 6-шеренговий стрій. Спочатку стріляли перші три шеренги, причому вояки першої опуска-

1. Gorski K. Historia piechoty Polskiej. Kraków. 1893. S. 54.

2. Gorski K. Historia piechoty Polskiej. Kraków. 1893. S. 47.

лись на коліно, другої – ставали збоку, а третьої – ставали над першою, і всі разом робили постріл. Після цього їхнє місце одразу ж займали наступні три шеренги, які також одночасно робили постріл.

У разі, коли супротивник був дуже близько, після команди «*Стрільай!*» одразу ж командували «*Шпаги геть!*», після чого пікінери (якщо такі були в частині) мали нахилити піки, а мушкетери зі шпагами або шаблями у витягнутій правій руці та мушкетами у лівій мали рушити на супротивника.

Саме так діяли в 1649 р. польські драгуни та мушкетери *іноземного автораменту* під час битви під Лоевою, коли оберштер Гангофф разом із ротую капітана Болта, Пшипковського, Монтгомері та хоругвою драгун Януша Радзивілла вдарив по козаках. Німці та драгуни зробили кілька пострілів по козаках, а потім дістали *білу бронь* (шаблі, шпаги) й пішли в атаку¹. Тогочасний шведський підручник для піхоти (De la Chapelle, Stockholm, 1669) подає правило, згідно з яким, у разі розрядженого мушкета й неможливості його перезарядити, треба було одразу виймати шпагу².

Усіх цих прийомів офіцери та жовніри навчалися один в одного під час бойових дій, тож обмін знаннями і навичками серед професійних вояків був постійний. Є свідчення, що в 1651 р. польський король завербував до коронного війська французьких та шведських жовнірів³. Після служби в польській армії іноземні вояки цілком могли найнятися служити до війська українських гетьманів.

У 1654 р. козаки та шведські жовніри як союзники воювали разом проти Речі Посполитої. А після Потопу відбувся вербунок полонених шведів

(про це йдеться, зокрема, у щоденнику П. Гордона). Тоді ж, у 1650–1660-х роках, до піхотних підрозділів польської армії наймалися полонені з бренденбурзької та шведської армії.⁴

Із зовнішнім виглядом європейських мушкетерів пов'язаний одини міф. З легкої руки кінематографістів мушкетри уявляються широкому загалу якщо не д'артаньяноподібними дворянами, то образами з фільмів Єжи Хофманна.

Про те, як виглядали вояки в кінці 1640-х та в 1650-х роках, можна довідатися з малюнків тогочасних художників – Томазо делла Белло, Ван Вестерфельда, Дальберга. Вони були очевидцями та учасниками тих подій і зафіксували їх на своїх гравюрах. Наприклад, у Ясногурському монастирі є картина, де зображення шведських вояків неймовірно перегукується з малюнками Ван Вестерфельда. Для реконструкції надзвичайно корисними є також полотна голландських майстрів, які ретельно й детально фіксували всі зміни у військовому костюмі XVII ст.

Німецькі солдати-найманці дотримувалися європейської моди. Іноді замість капелюхів вони носили шапки з хутром або суконні (типу *монтеро*). Спорядження драгунів та піхоти також було західноєвропейським. На озброєнні більшість найманців мали шаблі, зрідка шпаги, палаші, піки⁵. Одяг та спорядження частин іноземного автораменту копіювали німецькі та шведські зразки. Колір одягу був різноманітний та залежав не тільки від уподобань, а й від можливостей командира підрозділу⁶.

Під кінець Тридцятилітньої війни мушкетери та драгуни вдягалися в більш зручні, довгі (майже

1. Komuda J. Wyprawa Lojowska J.Radziwiłła w 1649 r.

Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Instytut historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. 2002. S. 126.

2. Svenska värjor. Heribert Seitz. Stockholm, 1956.

3. Письмо шляхтича Кшицького из-под Берестечка о вербовке польским правительством войска из шведских солдат для борьбы с восставшим украинским народом. 1651 г. июня 21. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Vojna1/index.htm>

4. Wimmer J. Wojskie w drugiej polowie XVII wieku. Warszawa. 1965. S. 296.

5. Gorski K. Historia piechoty Polskiej. Kraków. 1893. J. Wimmer. Wojskie w drugiej polowie XVII wieku. Warszawa. 1965. S. 45.

6. Wimmer J. Wojskie w drugiej polowie XVII wieku. Warszawa. 1965. S. 297.

до коліна) куртки, з широкими рукавами та обшлагами, які фіксувалися гудзиками на рукаві. Можливо, саме так і виглядав шпигун Івасько, якого затримали в польському таборі одягнутого у «німецьке плаття» з грубої вовни?¹

Через декілька років – на початку 1660-х – цей тип одягу трансформується в *жустокори*, які й пануватимуть аж до середини XVIII ст. Гудзики пришивалися спочатку до пояса, а потім по всій довжині борту. Шились такі куртки переважно з дешевих сукон, а що може бути дешевшим за сіре нефарбоване сукно? Тож саме в такий сіро-синій колір і вдягнений жовнір на відомій картині «Танок Смерті» кінця 1650-х років з краківського костелу на Страдомі. На зображеннях Ван Вестерфельда та шведського інженера Дальберга офіцери точно в таких самих куртках-прежустокорах, як і решта простих жовнірів, відрізняються лише офіцерськими шарфами та протазанами. Поряд із довгими куртками-прежустокорами, деякі жовніри та офіцери носили *куртки-дублети* різних фасонів – їх зображують переважно в небойових ситуаціях. Штани, широкі та вузкі, застібалися

спереду на гудзики, ззаду регулювалися на мотузці, а під коліном підв'язувалися стрічкою чи мотузкою. Штани майже не зазнали змін – з'явилися лише нові варіанти, які продовжували еволюцію широких шортоподібних фасонів. Такі штани прикрашалися збоку стрічками у декілька рядів. Зазнали деяких змін і черевики – вийшли з моди фасони з вирізами на боках.

Суттєво змінюється спорядження та озброєння. Хоча багато вояків ще користувалося гнотовими мушкетами та перв'язами з «12 апостолами», проте все частіше на малюнках з'являються прості торбини на шкіряних перев'язях – прообрази майбутніх підсумків. Усе більше солдатів мають на озброєнні мушкети з кременево-ударними замками. Крім того, більшість гемайнів були озброєні шаблями, а в середині XVII ст. замість пік почали з'являтися бердиші, які носили на реміні через плече².

Спробуємо тепер уявити, як виглядали наймані вояки в армії українських гетьманів XVII – початку XVIII ст.

1. Показання пленных казаков в польском лагере о численности, снабжении и расположении украинских войск и о сношениях Богдана Хмельницкого с Россией, Семиградьем и др. странами. 1651 г. июня 2 <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Vojna1/index.htm>

2. Gorski K. Historia piechoty Polskiej. Krakow 1893 стр 58.

Кварцяні драгуни (піхота, яка пересувається на конях)
Речі Посполитої (1648 рік).

Спорядження драгуна було таким, як у звичайного піхотинця регіментів іноземного автораменту.

Драгун у капелюсі, криси з правого боку підхоплено мотузкою, за яку застромлено декілька готових набойів у паперових гільзах. На коротку сукняну куртку одягнуто шкіряний колет, поверх якого – шкіряний перев'яз із скілковим мушкетом, торбою з набоями та порохівницею. Через праве плече на шкіряному ремені висить західноєвропейська шпага. Сукняні штани, панчохи, підв'язані кольоровою стрічкою, та грубі жовнірські черевики завершують убір.

Цей драгун носить капелюха, де також має декілька готових набоїв. Вояк одягнений у сукняну довгу куртку з гудзиками до пояса, сукняні штани, панчохи, черевики. Через ліве плече на перев'язі висять набої в дерев'яних капсулах («дванадцять апостолів»), гніт, порохівниця. Озброєний гнотовим мушкетом та шаблею на поясній шкіряній портупеї.

Мушкетер та офіцер піхоти європейського автораменту підрозділів, що були в козацькому війську, та надвірних гетьманських рот 1650-х – 1660-х років.

Мушкетер – у капелюсі, з хусткою на шиї, одягнений у куртку-прежустокор, яка вже має велику кількість гудзиків по борту та на обшлагах рукавів. Цей вид одягу сформувався у військовому середовищі наприкінці Тридцятилітньої війни, у 40-х роках XVII ст. Протягом 1660-х років прежустокор перетвориться на відомий вид одягу –

жустокор, який домінуватиме в європейському одязі в кінці XVII та у XVIII ст. Через праве плече в мушкетера висить на шкіряній портупеї шпага європейського зразка, хоча мушкетери та драгуни частіше мали на озброєнні шаблю. Через ліве плече на ремені – торба з набоями. Широкі штани, довгі панчохи згідно з модою відгорнуто під коліном і підв'язано стрічкою, черевики вже набувають нових модних форм. Зброя – мушкет із кременевим замком.

Офіцер піхоти європейського автораменту має той же комплект одягу, що й у мушкетера, тільки прикрашений кольоровим пір'ям на капелюсі, пишними шовковими бантами та стрічками на ногах; панчохи шовкові. Через плече – офіцерський шарф із коштовної шовкової тканини, з візерунчатим металевим галуном, через праве плече – португезя зі шпагою, обшита по краю галуном, застібається на пряжку. Додатково офіцер озброєний протазаном, що символізує його офіцерський ранг та допомагає під час бою керувати жовнірами.

Яничар.

У козацьких військах була незначна кількість яничарів. Є згадка про участь яничарського підрозділу в битві під Батогом, вони згадуються в листі, який було переслано з королівським кур'єром 3 червня¹. Невеликий яничарський підрозділ був серед військ у корпусі А. Ждановича під час походу в 1654 році. Це підтверджують розповіді бранців, захоплених у переддень капітуляції Варшави, 18 червня. «Має ще гетьман Антін полковника над яничарами, котрих одначе тільки 50, але його післяв до Хмельницького послом з Берестя, в 150 коней, і тих яничарів відіслав з ним, бо трудно було з ними –

не було чим платити»². Згідно з одним свідченням, серед найманих підрозділів гетьмана І. Виговського в 1657 році був підрозділ яничарів. Про це доповідає полковник М. Пушкар: у своїй реляції він називає це «наємним військом з-за Дунаю; волохи, серби, яничари»³. На малюнку зображено одяг, який носив типовий піхотинець яничарського корпусу. На голові у вояка характерний головний убір – берк. Спереду закріплена накладка – енлук (у нього вставлялась ложка, а під час параду – султан із пір'я). Яничарський аналог жупана – даларма, штани, черевики, на поясі – шабля, порохівниця та гаманець. Яничара змальовано на відпочинку, без самопала.

2. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. XI. С. 10.

3. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. X. Р. II. С. 2.

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. IV. С. 16.

Сердюк (1660-ті – 1670-ті роки).

На малюнку представлено вояка з полку «серденят». Відповідно до опису з «Історії Русів», піхотинець у простябаному з червоного дешевого сукна (мальви) жупані, гав'яній дулами з великим, до пояса, коміром, яким можна

було прикритись під час дощу, у синіх суконних шароварах, взутий у чоботи. Озброєння нічим не відрізняється від козацького. У 1666 році «козацький посол Прокоп Семенович отримав на «сердиняков», що були з ними, окремо 120 зл, та 30 локтей сукна»¹.

1. Беяшевский Н. Расходы Речи Посполитой на козацких послов. Киевская старина, 1897. № 6. С. 88.

Жолдак гетьманської сторожі (кінець XVII – початок XVIII ст.).

Жолдак одягнений у жупан та кунтуш. У 1687 році давали «по 5 локтей тузинку на кунтуш»¹. Крім мушкета й шаблі, жолдак має короткий спис – як церемоніальне озброєння. Такого типу короткі списи, бердиші та алебарди мали на озброєнні багато європейських церемоніальних підрозділів.

1. Беляшевский Н. Расходы Речи Посполитой на козацких послов. Киевская старина, 1897. № 6. С. 92.

Полковий музика з сурмою.

Музики були в козацькому війську з самого початку його існування. До складу музик входили: сурмач, трубач, шипоші, довбиші. Грали перед битвою та під час неї!

1. Венгржиновский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого. Киевская старина, 1887. № 4. С. 38.

Сердюк-піхотинець та довбиш (кінець XVII ст.).

Промальовка з картини, що зображує гетьманські війська в поході; зберігається у Варшавському військовому музеї. На вояках червоні та білі жупани або сіряки, червоні простьобані нижні жупани. Озброєний вояк кременевим мушкетом, сума з набоями через плече, шабля на пояській або на плечовій шкіряній портупеї. Гетьманські вояки в кінці XVII ст. отримували додаткові речі: наприклад, у 1690 році на висланого до служби козака давали «два кожуха, две

шапки, двое чобот, двое рукавиц, двое панчох»¹. У 1690 році з наказу Мазепи суконний одяг сердюкам роздавав Новицький. По жупану і по 4 золотих на кожного одержали в жовтні 1690 року від гетьмана сердюцькі полки Яреми та Яворського². На відміну від сердюцьких,

1. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, Ліра ЛТД, 2003. С. 103.

2. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, Ліра ЛТД, 2003. С. 126.

реєстрові полки не забезпечувались одягом від держави. З листа І. Мазепи виходить, що в 1702 році військо «зась городовое [реєстровці] не все одержно и овшем болшая часть сермягами простими покривается»³.

3. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. 1669–1726. К, Темпора, 2006. С. 217.

Представник козацької старшини в кінці XVII – на початку XVIII ст.

Після померлого козацького бунчукового товариша залишився опис речей, завдяки якому можна уявити, у що одягались представники старшинського прошарку. На голові носили «шапку баранкову» або «шапку видрову», вдягали жупани різних кольорів: «жупан суконний родзинковий, жупан суконний шарій[сірий], кафтан едомашковий чирвоний, каптан жолтій, штоповий», «шаровари суконніє вишневіє». Підперізувались «поясом зеленім

з засновами золотими», взували «чоботи сафьяновіє».

Поверх жупана вдягали кунтуші: «кунтуш тонкий шарій, кунтуш тонкий перцовий, кунтуш темнозелений, лисами подшитий, кунтуш попелястий, кунтуш штамедовий, зайцями подшитий», зверху, якщо йшли в похід, накидали «опанчу повстяную» або «вельчуру чорную».

Для води була «фляшка ценовая»¹.

1. Реєстр речей по небіжчику Н. Потаповичу. Киевская старина, 1887, № 10. С. 346–348.

Мушкетер піхоти європейського автораменту – підрозділів, що були в козацькому війську та в надвірних гетьманських ротах 1650–1660-х років.

Мушкетер у капелюсі, з трубкою голландського типу, на ший зав'язана хустка. На ньому куртка-прежустокор, яка вже має багато гудзиків по борту та на обшлагах рукавів – цей вид одягу сформувався у військовому середовищі наприкінці Тридцятилітньої війни, в 40-х роках XVII ст. Через праве плече в мушкетера висить на шкіряній портупеї шабля.

Через ліве плече на ремені – пофарбовані «апостоли» з набоями всередині, трубка з тліючим трупом для запалювання ґнота, порохівничка та торбинка з кулями. На ногах – широкі штани, довгі панчохи, які згідно з модою відкочено під коліном (на кшталт популярного фасону чобіт) та підв'язано стрічкою. Черевики нового модного фасону, у руці мушкет з ґнотовим замком.

Вояки сердюцьких полків, оборонці Чигиринської фортеці від турецької навали (1677–1678 роки).

Перший вояк одягнений у простьобаний жупан з дешевого сукна червоного кольору (так званої мальви) та шаровари, взутий у жовті польські чоботи на підборах. На голові – шапка з хутра сарни з жовтим сукняним шиликом. На другому воякові – сердюцький жупан із сукна темно-червоного кольору (мальва), простьобаний бавовняною волокниною, голубі суконні шаровари та замість плаща –

турецька дулама з габи з коміром по пояс'.
Споряджені вояки шкіряними торбами до набоїв;
порохівницю, ніж та гаманець підвішено до пояса. Озброєння
в першого вояка – мушкет з кременево-ударним замком
та шабля. Другий вояк озброєний колицатим мушкетом,
шаблею та бердишем. На землі лежить загублена
яничарська шапка – берк.

1. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. 1669–1726. С. 203–204.

Вояк сердюцького полку часів гетьмана Мазепи
(1690–1710 роки).

На воякові проста смушкова шапка з синім суконним верхом.

Жупан з червоного сукна середнього гатунку, обшитий жовтим шнуром, застібається на гачки. Через плече – білий шкіряний перев'язок з торбою до набойв, на мотузці підвішена велика кістяна порохівниця, а трохи нижче –

мала, рогова. Підперезаний шовковим пасом, поверх якого на шкіряному ремені з пряжкою підвішено ніж, гаманець, мішечки. У вояка зелені штани, чоботи без підборів. Озброєння складається з кременевого мушкета, багато прикрашеного кісткою, та шаблі, що має портупею на шовковому шнурі.

Ротмістр надвірної хоругви (1660-ті – 1670-ті роки). Він у шапці з коштовного хутра, прикрашеній аграфом з пір'ям, в угорському доломані. Через плече перекинута шкура гепарда. Озброєний шаблею. За поясом – пернач.

Сердюки полку Якова Покотила (1709 р.).

Вбрання піших сердюків складається з традиційної «барви», для пошиття якої зі скарбу видавалося казенне сукно. Про його колір та ґатунок періоду Північної війни згадок у джерелах не збереглося, але за пізнішими аналогіями можна припустити, що це могла бути турецька габа (цупке сукно білого кольору). Один із сердюків має пошиту з нього опанчу (ліворуч), інший – жупан (праворуч). Обидва вони носять шапки з кольоровими сукняними «вершками» й хутряними околицями – ове-

чою та мерлушковою. На сердюкові, що ладує мушкет, вдягнуто «вільчуру» – валяну вовняну бурку з тасьмами-зв'язками біля горловини. Частина сердюцької піхоти, разом із запорожцями, утримувала кільце облоги довкола Полтави, підтвердивши тут свої високі бойові якості. Сердюки, зображені в облоговій траншеї, мають на озброєнні мушкети зі скілковими замками «карельського»

типу, ножі та шаблі (піхотну в сердюка ліворуч і кавалерійську – праворуч). Комплекти амуніції представлені традиційними шкіряними сумками для куль і двома типами порохівниць – кістяною з різьбленим рослинним орнаментом (її могли носити також лійкою догори) та дерев'яною рогоподібної форми.

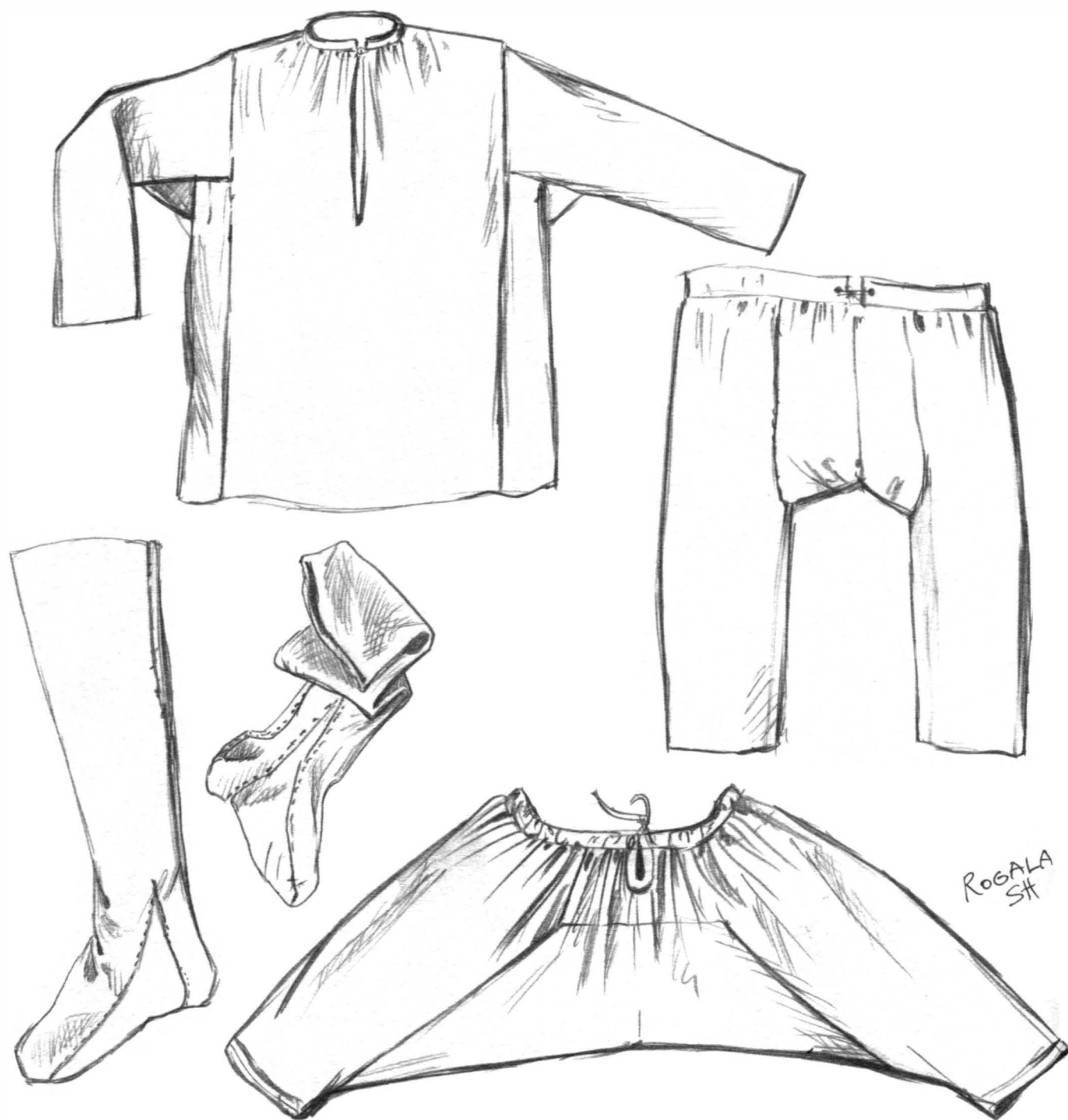

*Одяг піхотинців
українських гетьманів*

XVII – початку XVIII ст.

*REGALA
ST*

Білизна: полотняна сорочка, спідні штани. «Убранє»: суконні, лляні, бавовняні, «красніе кумачніе» штани¹.

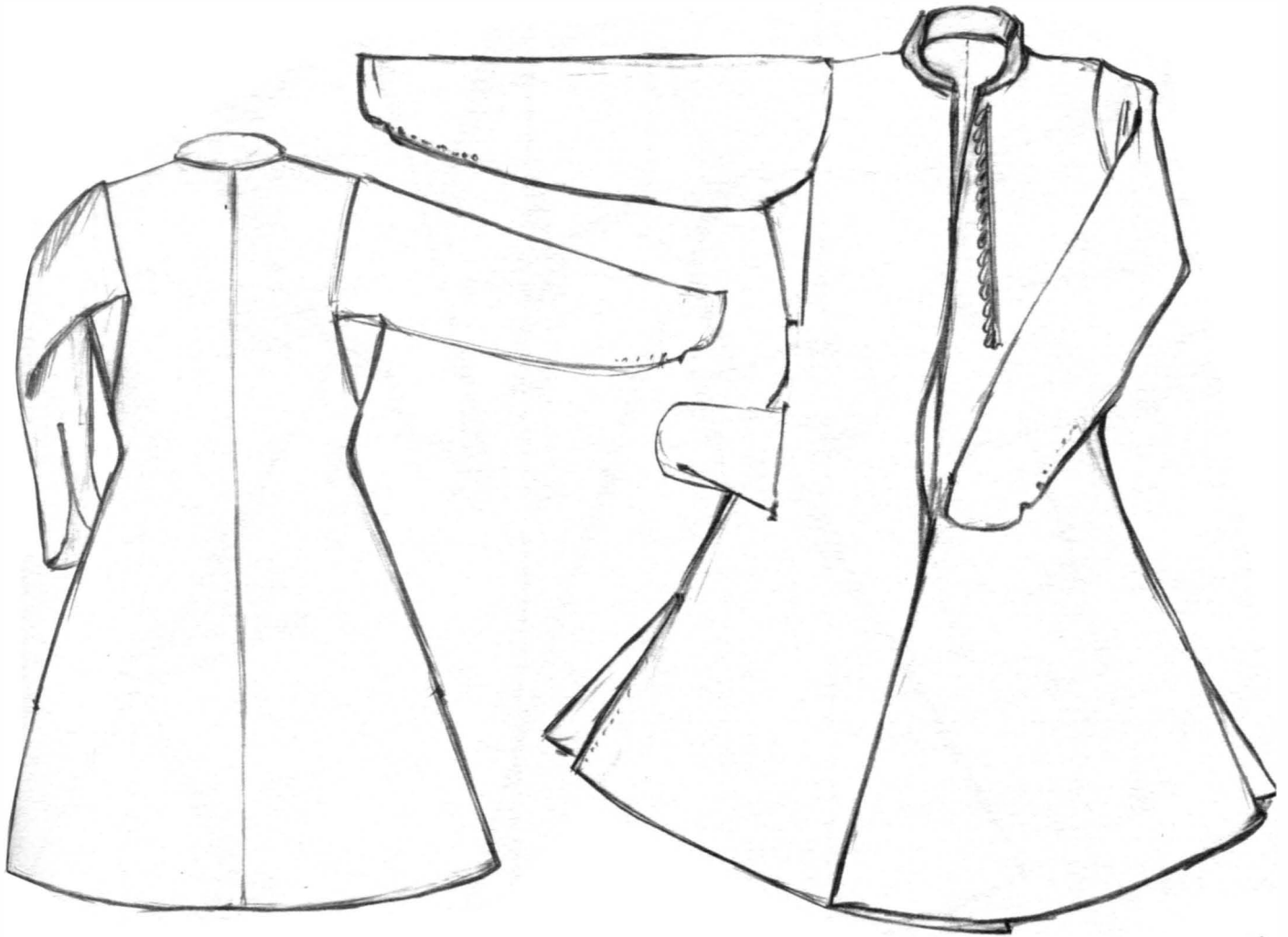
Панчохи суконні або полотняні:
«панчохи крамні – 1 зл.»².

Опис домашніх речей бунчукового товариша Григорія Фридрикевича. Киевская старина, 1901, №2. С. 82–83.

1. Оглоблин Н. Богатый киевлянин кон. 17 в. Киевская старина, 1889. № 5–6. С. 581, 584.

2. Акты, издаваемые виленскою комиссиею для разбора древних актов (1654–1667). Вильно, 1909. Акт 126, с. 141–142.

ROGALA
SH

Жупан (1620–1630 роки).
Короткий, до коліна, з розрізами по боках, рукав вузький,
комір невеличкий стоячий.

Жупан середини XVII ст. Різні варіанти металевих гудзиків, різні способи обробки країв. 1 – стик верха (не підгортається) та підкладки закривається шнуром. 2 – підкладка підгортається та підшивається, верх не підгортається.

Жупани шились із тканин різного ґатунку. Наприклад, під час походу на Литву¹ козаками було вкрадено жупан із сірячини чорний за 4 зл. Були й дорогі жупани. Так,

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (1654–1667). Вильно, 1909. Акт 126, С. 141–142.

у 1688 році пограбовано в одного шляхтича «жупан ада-
машковий мусулбасем подшитий, жупан кармазиновий
сукенний»¹. Після померлого багатого киянина Торніота
залишились такі речі: «суконний лазоревий кафтан,
подложен кумачем-старий, старий лазоревий киндячний
кафтан, киндячний кафтан крапивной цвет с 9 се ребрян-
ми пуговицами, кафтан обяринной вишневой, холодной»².

1. АЮЗР. Акты., ч. 2, т. 2. 1679–1716. С. 175–176.

2. Оглоблин Н. Богатый киевлянин кон. 17 в. Киевская старина,

Делія, ферязь – різні варіанти однотипного прямоспинного одягу. Делія – сукняна з підкладкою, комір хутряний чи без коміра, прикрашена петлицями з тасьми або галуна, з плетеними розетками. Таких викладених із шнура плетінок досить багато у згадках та автентичних портретах. На малюнку також представлені різних фасонів гудзики, якими застібалась делія чи ферязь.

ROGALA
SH

Різновиди делій.

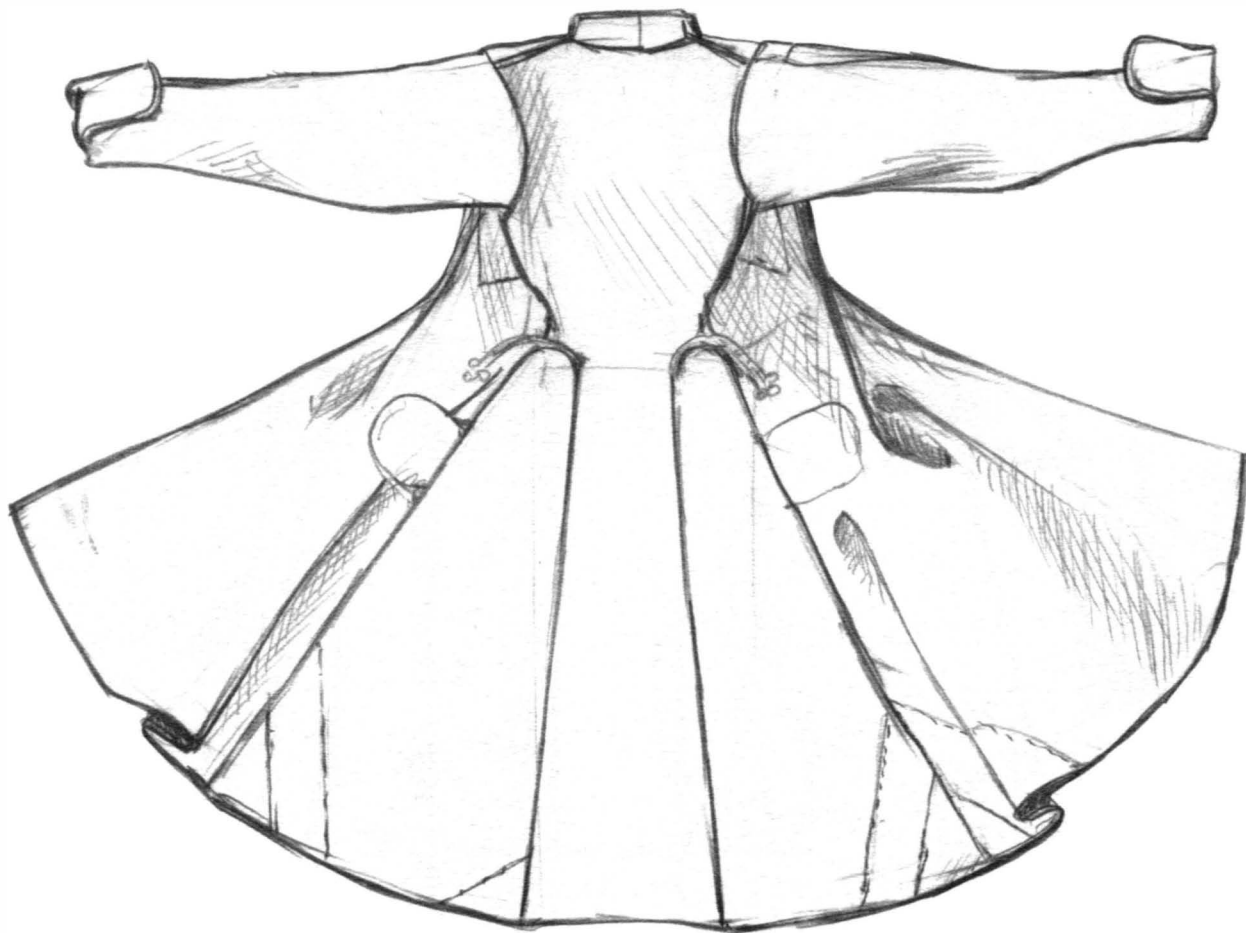
ROGALA
SH

Кунтуш (остання чверть XVII ст.).

Типовий польський кунтуш із червоного сукна, обкладений тонким золотим шнуром, з галунними петлицями, з розетками та китицями; гудзики галунні. Зберігається в Ліврюткаммарн, Стокгольм, Швеція¹.

Подібний кунтуш зображено на відомому рельєфі «Шляхтич та смерть» у костелі в Тарлові.

¹ Летин С., Леонов О. Русский военный костюм от Петра I до Петра III. Фонд «Русские витязи», 2008. С. 36.

ROGALA
SH

Кунтуш (остання чверть XVII ст.).
Вигляд ззаду.

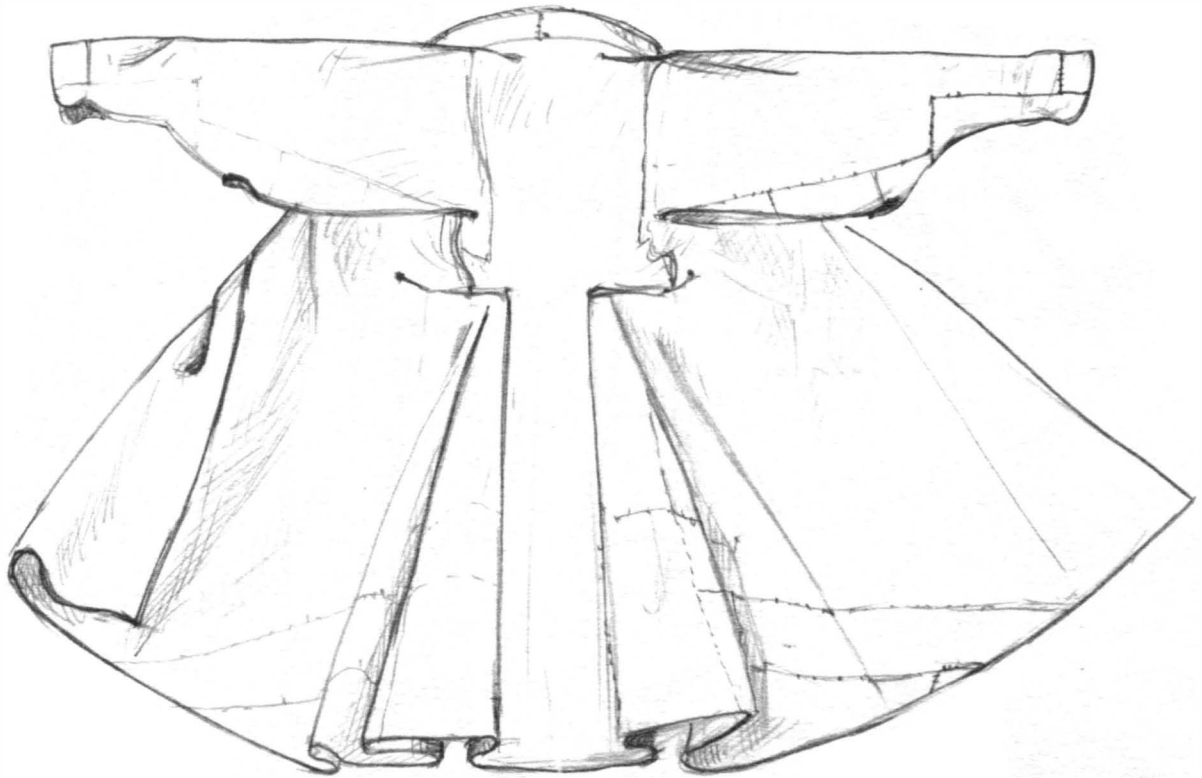

Кунтуш (кінець XVII – початок XVIII ст.).

Такого типу кунтуш є на малюнку Солнцева¹. Він зеленого кольору, з шалевим коміром, розрізними рукавами, без підкладки, краї та деякі шви закриті шнуром; міг підбиватися хутром.

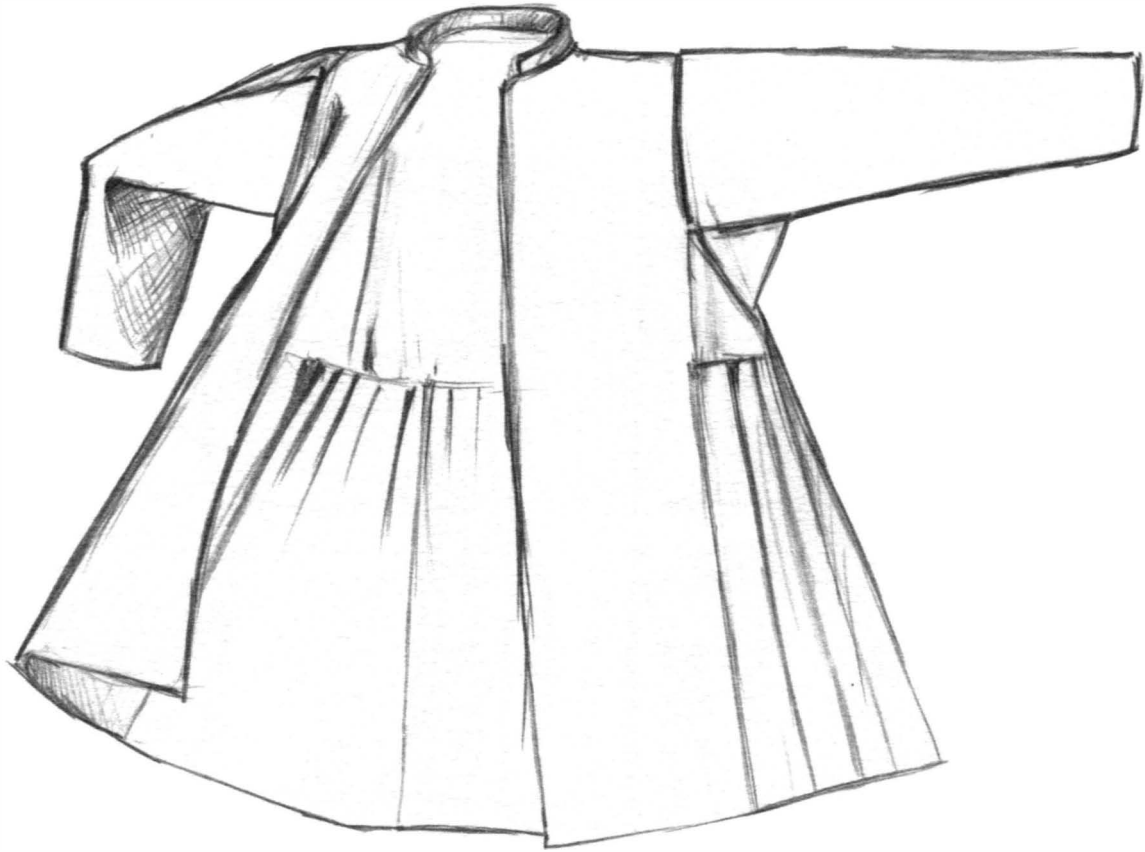
1. Астахов А. Ю. Древности российского государства. Рис. Ф. Солнцева. М., Белый город, 2007.

ROGALA
SH

Кунтуш (кінець XVII – початок XVIII ст.).
Вигляд ззаду.

Короткий сiряк без пiдкладки, з невеличким комiром та прямими рукавами, iз вставками по боках.

Зразки козацьких шапок XVII ст.

1. Угорські черевики зі шкіри жовтого кольору (1600–1630-ті роки). 2 Селянські ходаки. 3. Польський гусарський чобіт із Ліврюткаммарн (Стокгольм, Швеція). 4. Чоботи з козацької переправи під Берестечком. 5. Підківки до чобіт. 6. Польський чобіт на металевому підборі.

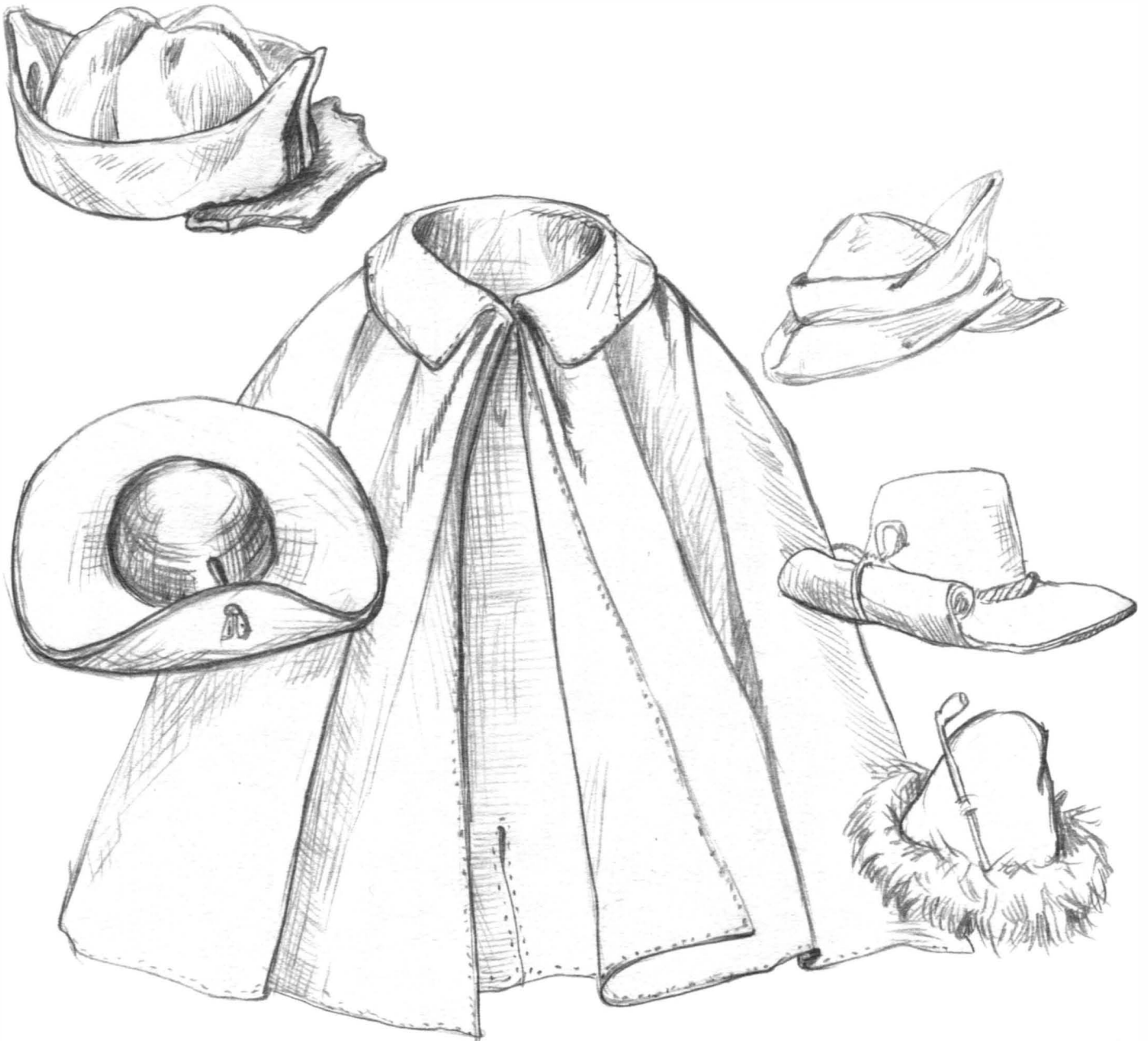

Білизна, яку використовували в підрозділах європейського
автораменту.

Краватка. Металеві гудзики до верхнього одягу.

Одяг європейських мушкетерів 1640-х – 1650-х років.
1. Куртка суконна, підбита полотном (вамс, або дублет);
2, 3. Довгі куртки, які на початку 1660-х років трансформуються в жустокори.
4. Штани.

ROGALA
SK

Головні убори та сукняна опанча.

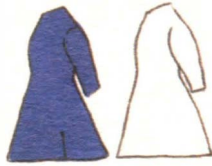
Валяні капелюхи, сукняна шапка з хутром та суконні шапки типу манмут. Подібні шапки бачимо на полотнах Пітера Снаєрса, малюнках Ван Вестерфельда та на гравюрах Гондіуса.

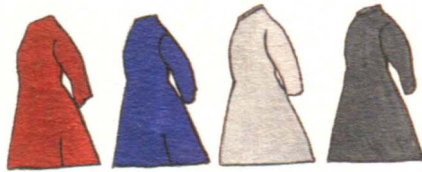
ROBALA
SH

Черевики європейського типу
та шкіряний жовнірський чобіт.

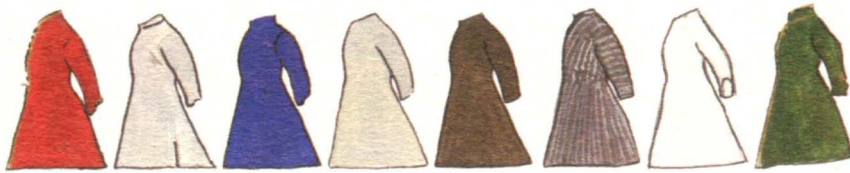
1600-1620

1620-1640

1640-1660

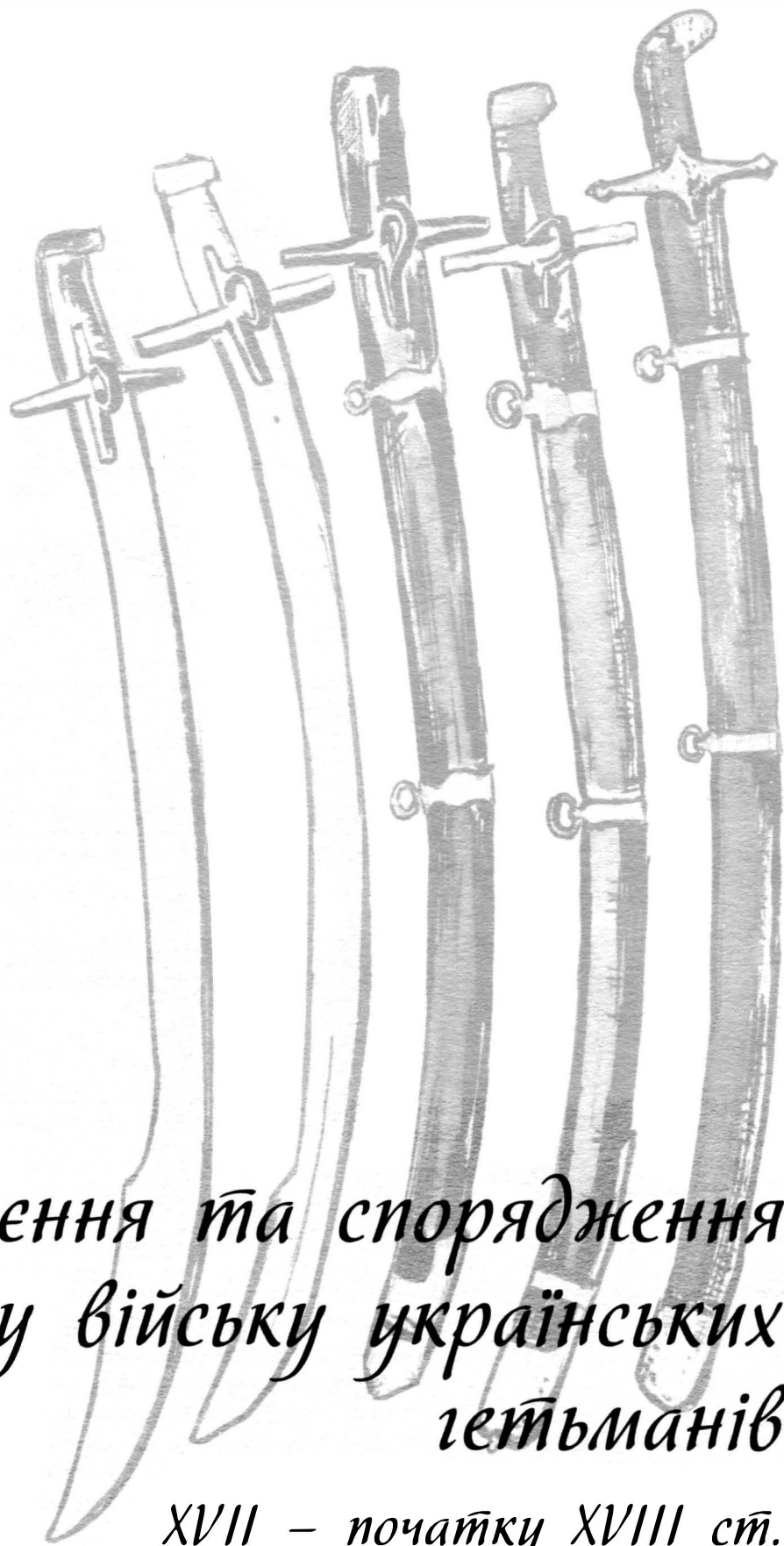

1660-1710

ROBALA
SH

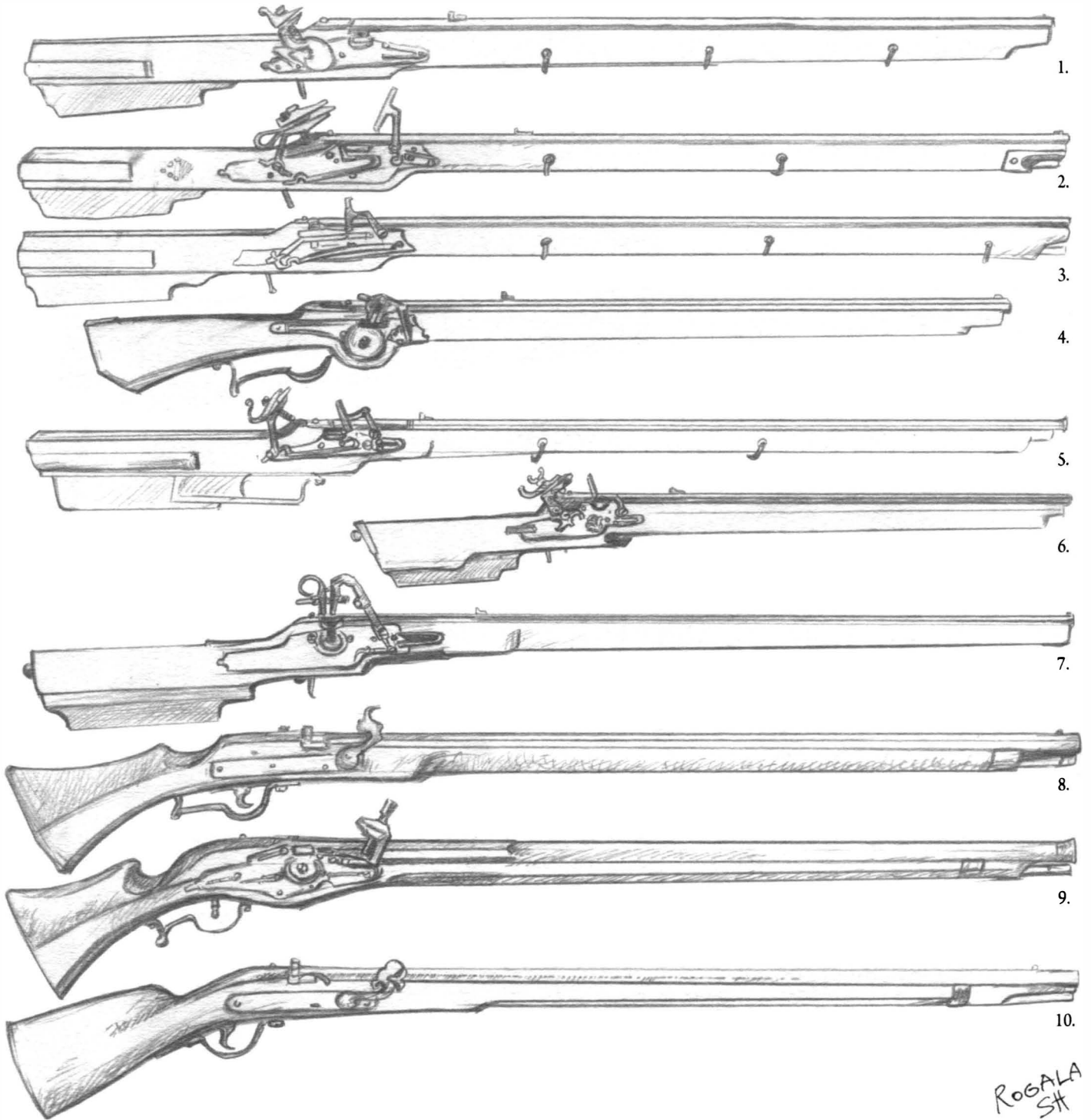
Таблиця з кольорами одягу

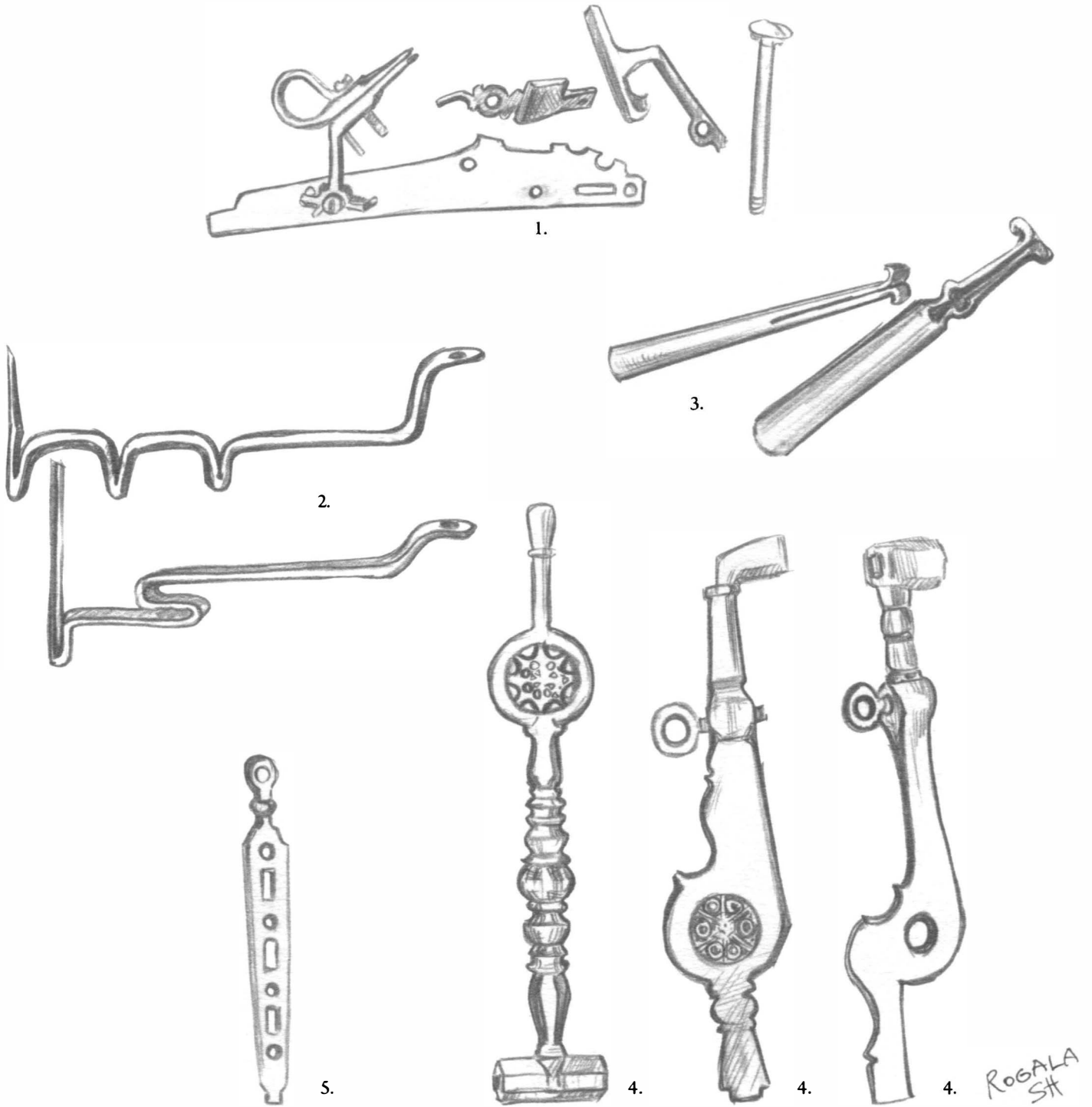
*Озброєння та спорядження
піхотинців у війську українських
гетьманів*

XVII – початку XVIII ст.

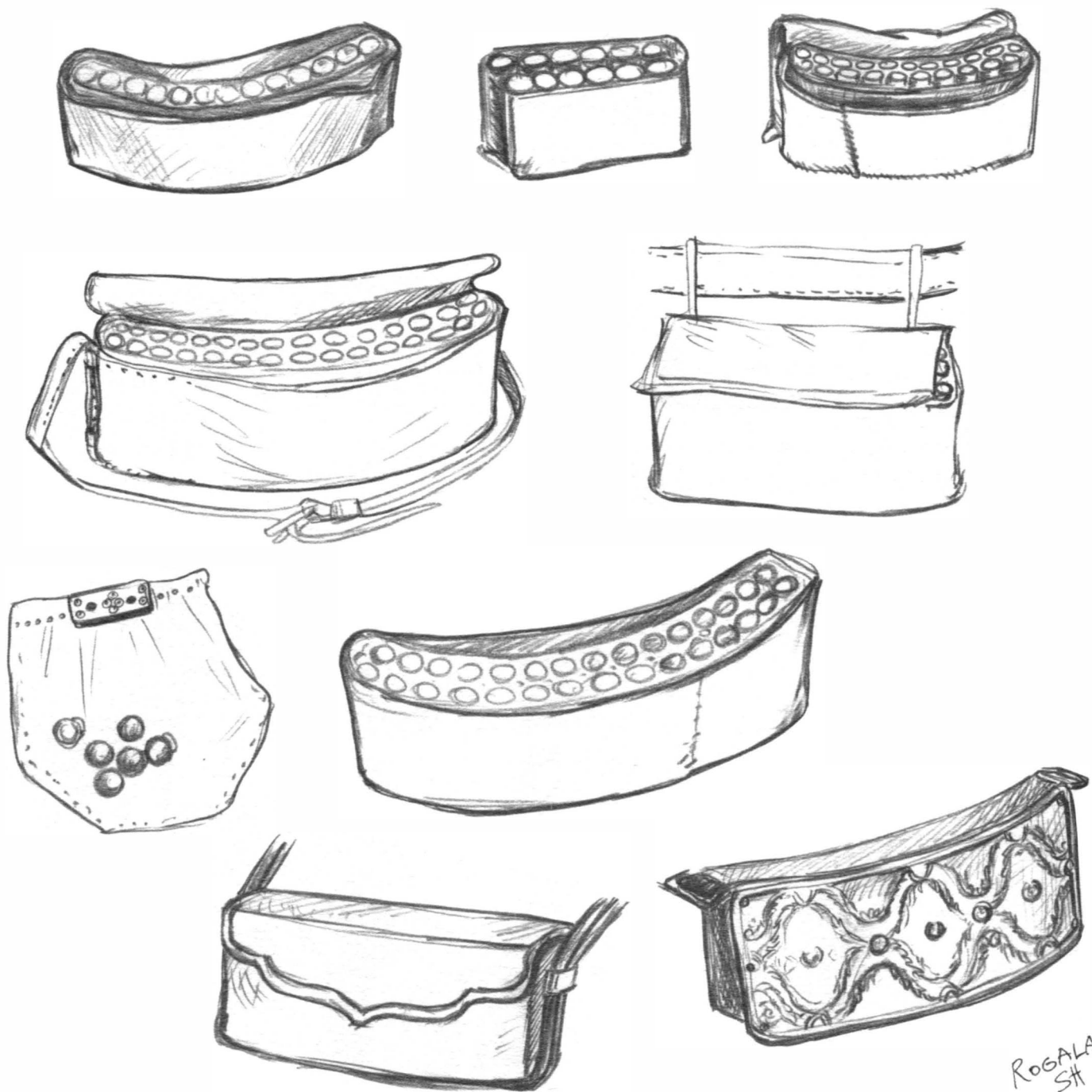

Види козацьких мушкетів. 1. Мушкет із європейським замком, із запобіжником. 2, 3, 5. Мушкети з кременевим московським замком. 4, 6. Кавалерійські бандолети. 7. Мушкет із коліщатим замком (1–7. За знахідками під Берестечком). 8. Гнотовий мушкет європейського зразка. 9. Коліщатий мушкет європейського зразка, перша чверть XVII ст. 10. Гнотовий мушкет 70-х років XVII ст.

ROGALA
SK

1. Деталі козацького мушкетного замка. 2. Підкурочні скоби від мушкетів. 3. Металеві наконечники для розрядження мушкета. 4. Козацькі ключі до замків. 5. Викрутка.

Ладівниці. 1. З металевих, спаяних між собою в один або два ряди трубок, залитих свинцем, потім обгорнутих жерстю та зверху обшитих шкірою. Кришка шкіряна. Такого типу «ладовніцю великую скуранную»¹ було вкрадено козаками під час повстання.

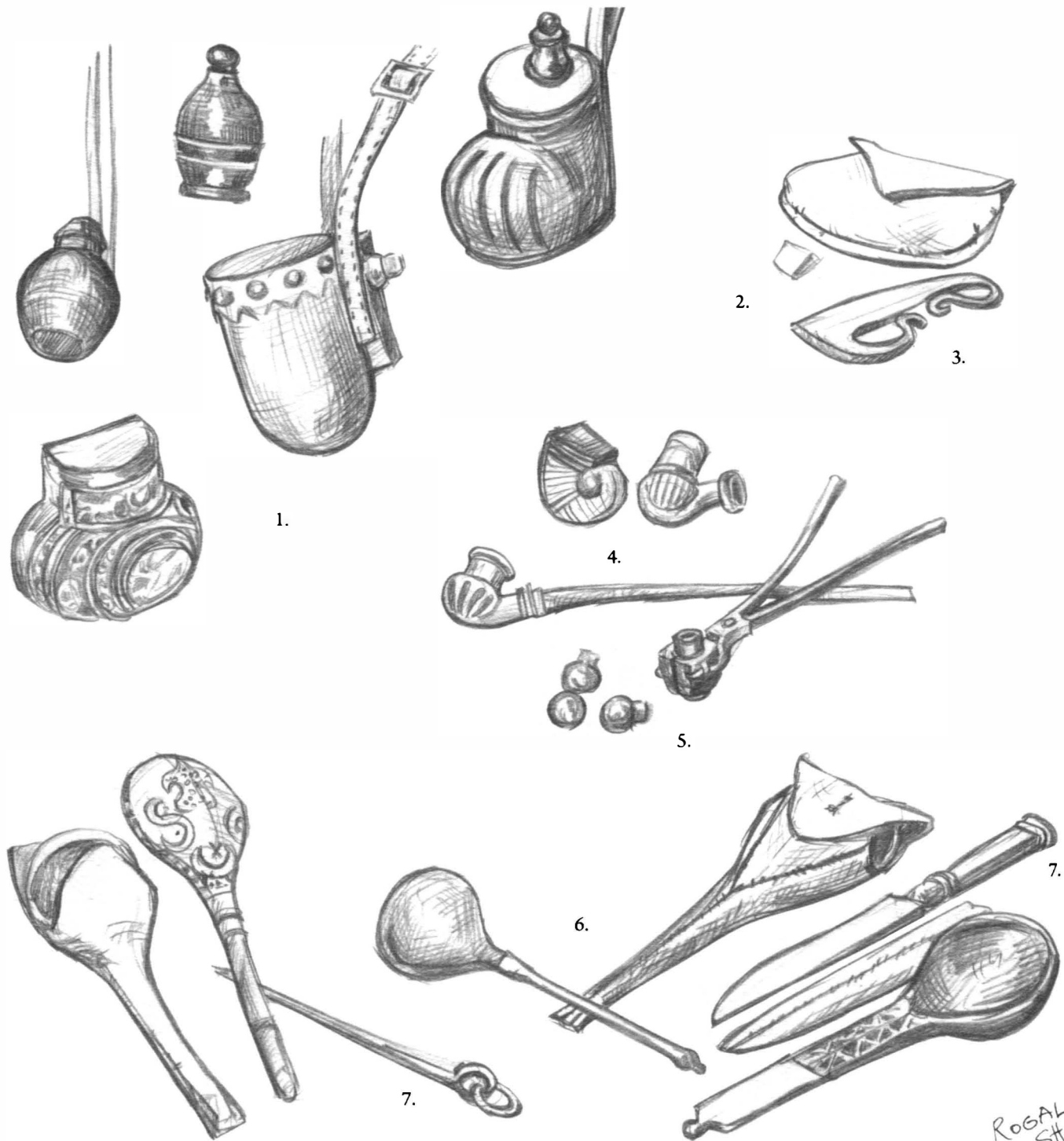
2. З дерев'яною або металевою обоймою на кшталт трубок з гніздами для набоїв, обшита тканиною («ладовнічка аксамитная») або тисненою шкірою².
3. З металевим корпусом та металевою, прикрашеною орнаментом, кришкою.

1. АЮЗР. Акты к эпохе Б. Хмельницкого. К., 1914. Ч. 3. Т. 4. С. 308.

2. АЮЗР. Акты к эпохе Б. Хмельницкого. К., 1914. Ч. 3. Т. 4. С. 308.

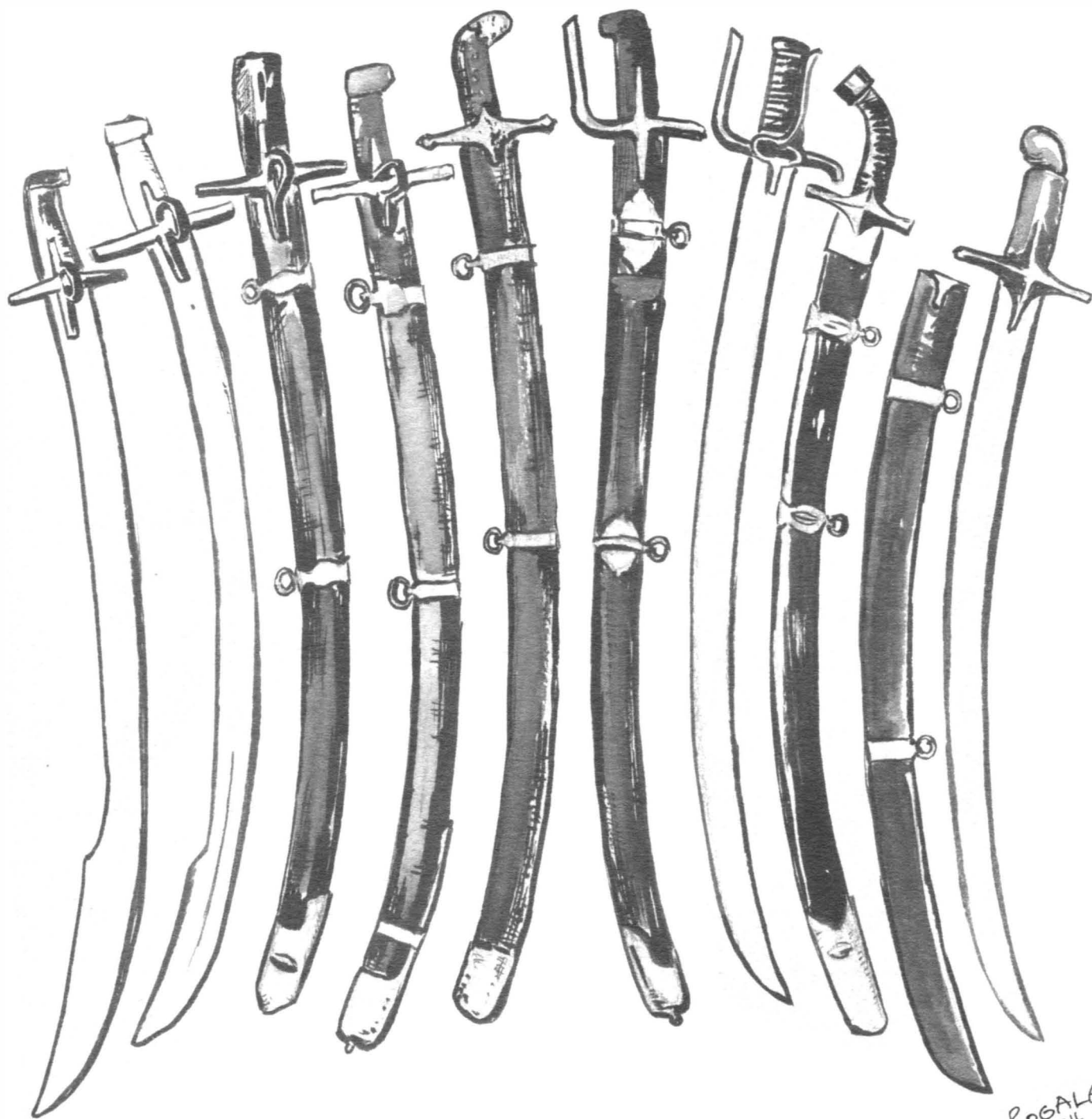

Види козацьких порохівниць. 1. Дерев'яні, схожі на ріг, обтягнуті шкірою, з мідними цвяшками. 2. Дерев'яні або кістяні у вигляді коника. 3. Кістяні (з коров'ячої кістки) з орнаментом, популярні під кінець XVII – на початку XVIII ст.

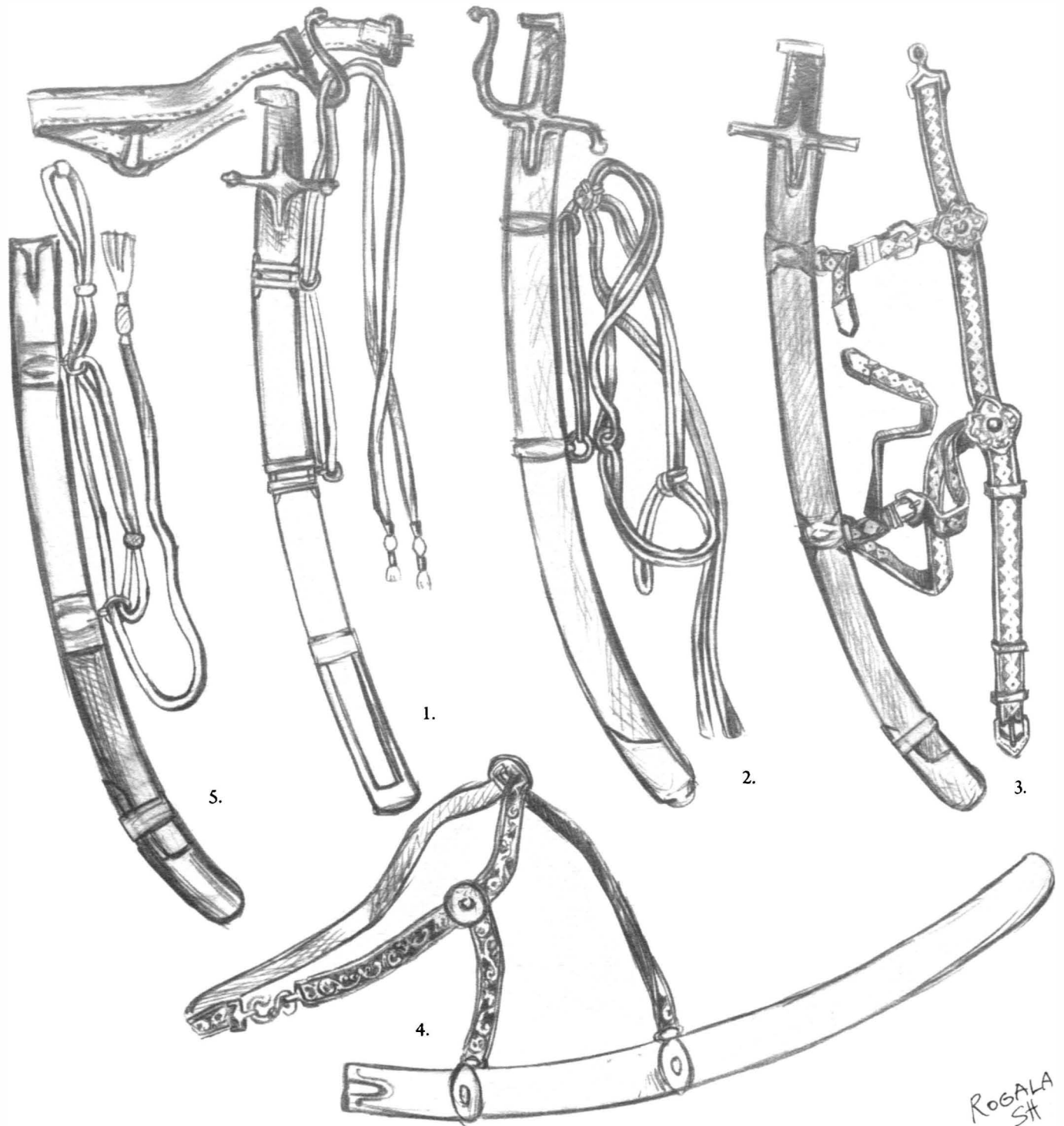
1. Козацькі та польські порохівнички – дерев'яні та металеві у формі овалу. 2. Кисет для кресала. 3. Кресало. 4. Люльки. 5. Кулелійка з відлитими кулями. 6. Козацькі дерев'яні та металева ложки й чохла до них. 7. Виделка та ніж.

ROGALA
SH

ROGALA
SH

Козацькі шаблі (за знахідками з-під Берестечка).

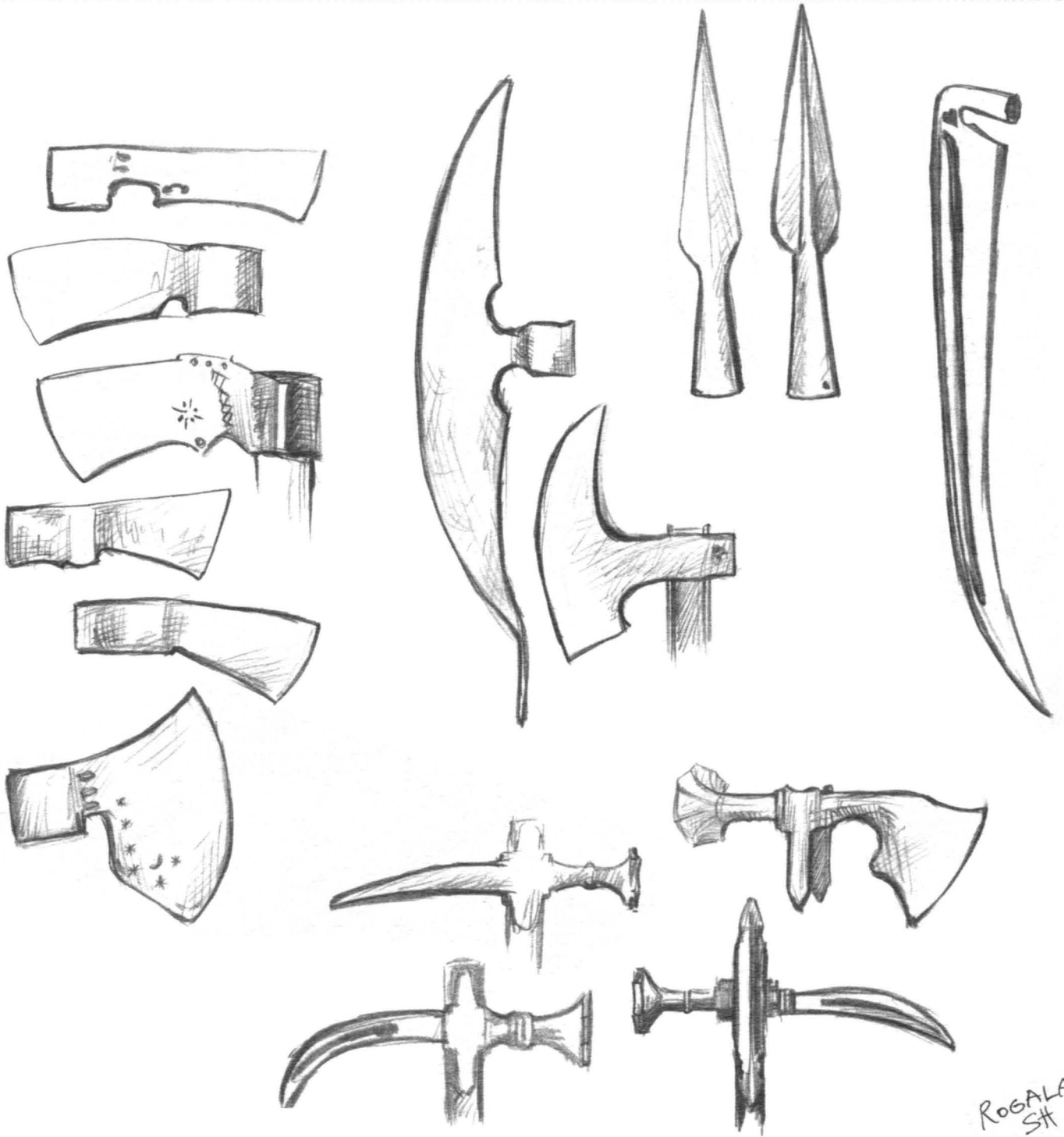

Види шабельних портупей. 1. Шкіряний пояс, шитий з двох смуг та прошитий по краю. На задній частині – кільце, до якого, можливо, підв'язувалась портупейна мотузка. Шабельна портупея з шовкової або шкіряної мотузки. 2. Варіант портупеї з шкіряної мотузки. 3. Коштовна портупея з накладками та пряжками, московської роботи, можливо, для старшини. 4. Польська

коштовна портупея з шиттям золотою ниткою, можливо, використовувалась представниками старшини. 5. Ще один варіант простої шабельної портупеї зі шкіри або бавовняної мотузки, шнура тощо. У 1687 році пограбовано шляхтичами та найнятими ними козаками в іншого шляхтича «ріг козацький без пороха, пістолей пара кризових, шаблю з піхвами старими на шкіряних пасках»¹.

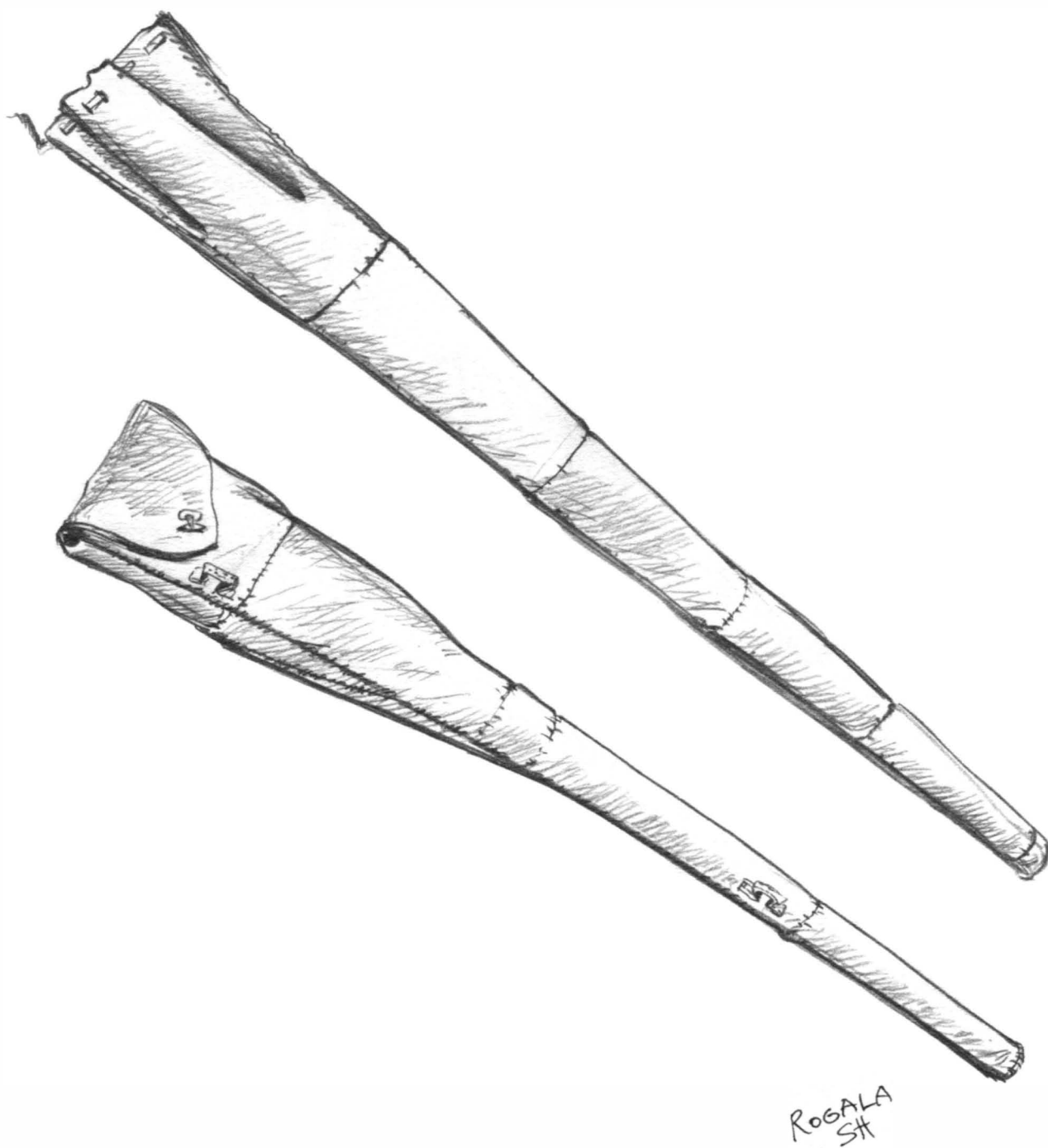
1. АЮЗР. ч. 3, т. 2. Акты о козаках 1679–1716. С. 131.

ROGALA
SH

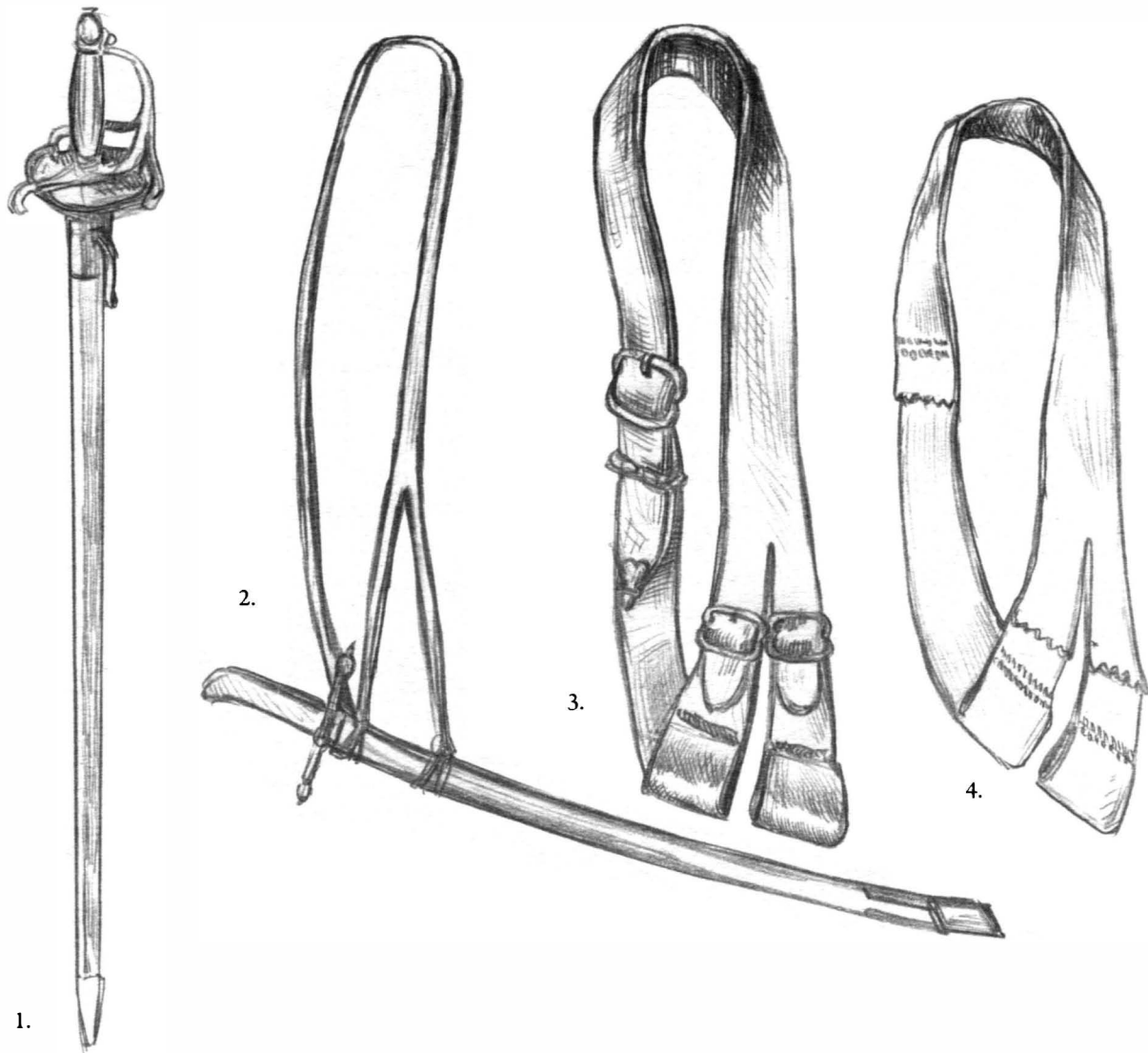
Види сокир, чеканів, бердишів, списи та бойова коса, що використовувались у козацькому війську.

Шкіряні чохла для козацьких самопалів; зсередини викладались сукном. Знайдені під Берестечком.

Види козацьких шкіряних гаманців і торб (за знахідками з-під Берестечка).

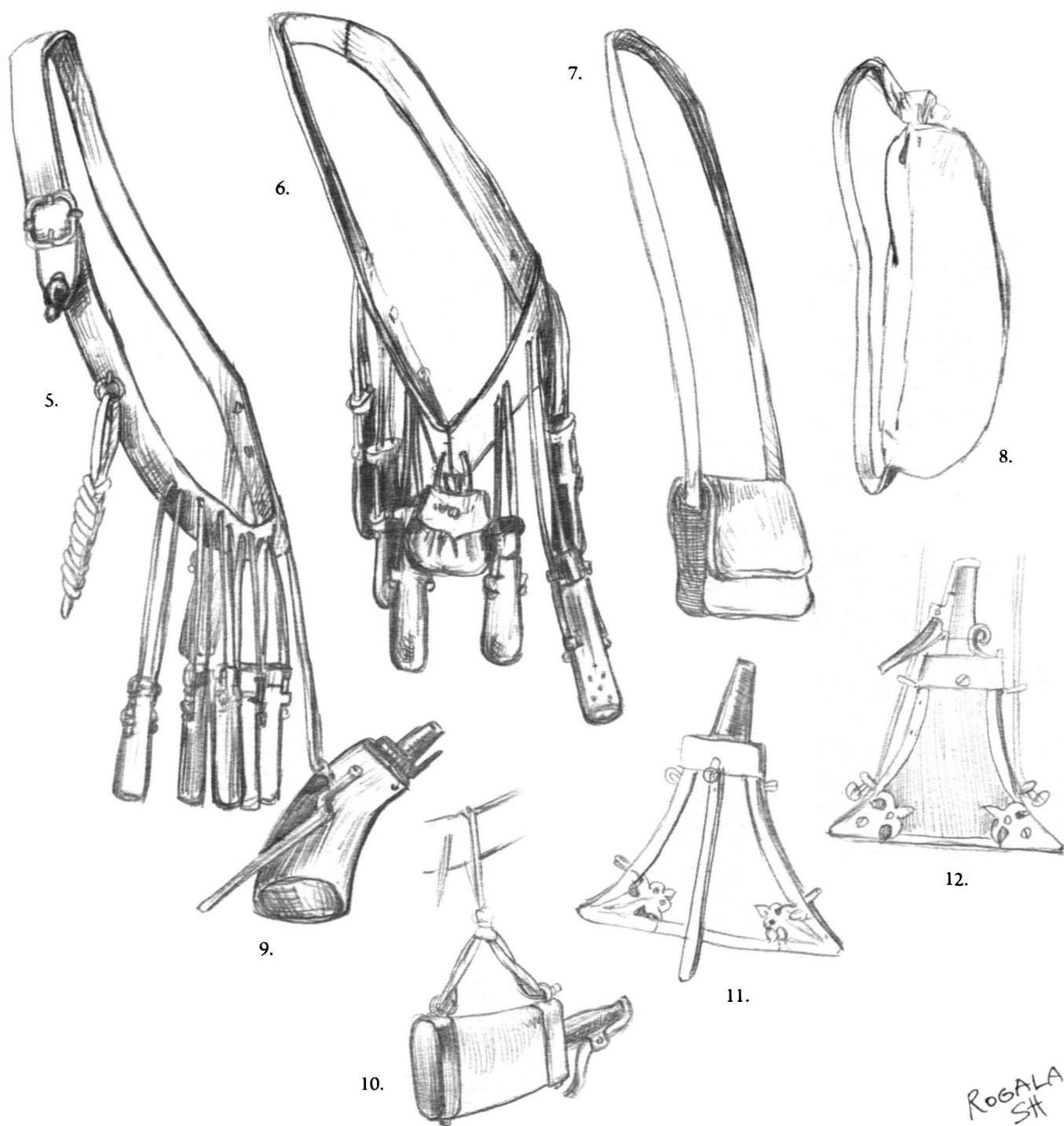
ROGALA
SH

Спорядження мушкетера.

Шпага (варіант), корд або шабля на шкіряній портупеї.

Портупеї зі шкіри різних моделей (1–4).

Про озброєння шаблями мушкетерів та драгунів неодноразово згадується в щоденнику П. Гордона. Також вони зображені в піхотинців на полотнах Снаєрса.

5–6. Бандольєри з зарядами, так звані 12 апостолів.
7. Торбинка з гнотовими набоями. 8. Шкіряна торба з особистими речами мушкетера. 9–10. Рогові порохівнички.
11–12. Дерев'яні порохівнички з металевим окуттям.

Козацькі клейноди

До атрибутів влади та військових знаків козацького війська українських гетьманів відносилися: булави, корогви (хоругви), бунчуки, котли-литаври та військові печатки. У XVII ст. до клейнодів додалися *армати*. Наймане військо виступало під прапорами тих держав, які брали його на службу.

Головними відзнаками гетьмана були *булава* та *бунчук*. Бунчук – це розписане золотом древко висотою більше трьох метрів, яке закінчується металевим яблуком, з-під якого звисає пасмо кінського волосся. Коли гетьман був серед війська, бунчук над ним носив *бунчужний*. Можливо, в козацькому війську використовувалися бунчуки різних типів та розмірів, як наприклад, знайдений під Берестечком спис із двома дротяними кільцями, до якого, очевидно, чіплялися кінські хвости. Ще один варіант наверх – залізний хрест зі слідами позолоти, довжиною 29,5 см, із загостреними нижніми кінцями, що вбивалися у древко корогви, – також відомий нам з археологічних розкопок.

Комишина – палиця з комишу – була однією з відзнак гетьмана в часах перед Хмельниччиною. Коли гетьман зрікався гетьманства, він клав перед Радою булаву й комишину¹.

Практика пожалування корогов та клейнодів відома з XVI ст., коли з'являються відомості про надання у 1576 р. Війську Запорозькому клейнодів від польського короля Стефана Баторія. Вважається, що тоді було видано, крім бунчука, булави, печатки, ще й червоний прапор з білим польським орлом. Наступні польські королі також жалували козакам прапори з зображенням польського орла. Виготовлялись прапори та корогви такими способами, як аплікація, вишивка та розпис фарбою.

У 1594 р. запорожці дістали від цісаря Рудольфа II золотий прапор з орлом. Прапор передав кошовому отаманові Богдану Микошинському посол

Еріх Лясота. Цей прапор, а також корогви, даровані цісарем Максиміліаном та семигородським князем (з їхніми гербами), козаки втратили після поразки повстання під проводом Наливайка та Лободи².

У 1618 р. гетьманові Конашевичу-Сагайдачному були пожалувані булава, котли та штандар³.

У 1632 р. козаки І. Воропая одержали від російського царя прапор: «*Тафта веницейская, опушка червлена, всередине два клини жовтих так один клин чорний, на чорному клину коло тафта червлена, тафти в ньому два аршини б вершків*».

У 1648 р. Б. Хмельницький на початку повстання мав королівську корогву червону з білих орлом. Після невдалої битви під Лоевою в 1649 р. війська Я. Радзивілла захопили біля 40 козацьких прапорів, які були вивішені у Варшаві в костелі Св. Яна⁴. Відомо, що під Збаражем один козацький відділ з'явився з гетьманським значком: на держаку два гусарські прапорці – один білий, другий червоний⁵.

У 1651 р., під час облоги Гомеля, вартовий помітив корогву, з якою козаки наближались до міста: на червоному тлі білий хрест та біла облямівка. Поряд з нею з'явилась ще одна червона корогва та три білих, дві чорних та дві темно-жовтих⁶.

Багато козацьких прапорів було втрачено під Берестечком. Польські джерела називають 20 корогов, у тому числі прапор, який був переданий козакам польським королем – червоного кольору з білим орлом та з зображенням двох руських хрестів. Згадується ще один прапор – блакитний, на

2. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) УІЖ. 1963 р. № 1. С. 85–87.

3. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. Kraków. Akademia umiejtnosci... 1912 г. S. 309.

4. Kotlubaj E. Zycie Janusza Radziwilla. Wilno i Witebsk. 1859. S. 148, 154.

5. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Р. IX. С. 4, Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994. С. 325.

6. Реляция об осаде г. Гомеля украинскими казаками и о помощи им со стороны белорусского населения. 1651 г. июня.

1. Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994. С. 320–325.

якому було зображено орла наполовину білого, наполовину червоного, його жалував козакам король Владислав у 1646 р.¹

У розповіді Павла Алеппського (1654 р.) згадується, що в Богуславі, де була квартира Б. Хмельницького, військо мало корогву «христолюбивого й хороброго гетьмана Зиновія»: смугасту, з чорного і жовтого шовку, з хрестом на ратищі².

На корогві, яка була вручена Б. Хмельницькому в Переяславі від імені московського царя, було вишите золотом зображення Спаса Нерукотворного, Богородиці та печерських святих Антонія й Теодосія зі святою Варварою³. Під тим самим 1654 р. згадано також чорно-жовтий прапор гетьмана з хрестом, а під 1655 р. – три прапори: із зображенням покровителя руського воїнства архангела Михаїла, білий із гаптованим гербом Хмельницького та червоний⁴.

Дуже різними були прапори у полковників Хмельницького. За роповіддю, Кривоніс мав корогву білу з червоним хрестом і такою самою обвідкою. Полковник Нечай мав корогву шовкову, вигаптувану київськими черницями щирим золотом.

У 1655 р. під Львовом за Хмельницьким несли одну корогву червону, іншу – з образом Св. Михаїла, що вбиває змія, а також бунчук із кінського білого хвоста, а над ним на білій китайці – вишитий гетьманський герб: абданк із хрестом. За цими корогвами, писав польський міщанин, несли й інші. На них були герби майже всіх воєводств і повітів – «окрім нашого білого орла в короні». Менша корогва, якою користувалися щодня замість великої, називалася знак або значок⁵.

Гетьману Брюховецькому в 1665 р. від московського царя було передано прапор: «писано обе стороны образ Спасов – Емануила, около Спасова образа по знамени звезды, на знамени сорочка сукна червчатого», «середина тафта червлена, опушка тафта зелена, по прапору кола тафта лазоревая», «булава – серебряная, позолочена с бирюзами да с раковинами»⁶.

Дем'ян Многогрішний у 1668 р. також отримав від царя новий прапор – з двоглавим орлом⁷. Даровані козацьким гетьманам прапори царів із зображенням Спаса нерукотворного виготовлялися на взірець корогв московських полків – цим царський уряд намагався підкреслити перехід козаків «під государеву руку». А посилаючи прапори з зображенням двоглавого орла, московський цар трактує Військо Запорозьке як іноземну державу – хоча запорожці вільні, але ж все-таки вони піддані царя. До речі, прапори донських козаків так само були з орлами⁸.

У 1683 р. для війни з турками гроші на клейноди Війська Запорозького було стягнутого з Папи Римського. Ті прапори були виготовлені з китайки і мали фарбовані дrevка з металевими гротиками (навершнями)⁹.

У 1686–1688 рр. у Кремлі було виготовлено прапор для гетьмана І. Самойловича. Коли його було усунуто від влади, прапор передали гетьману Івану Мазепі. У 1709 р. цей прапор перейшов до гетьмана І. Скоропадського¹⁰.

У 1709 р. козацькі полки і запорозькі курені, які залишилися вірні І. Мазепі, мали свої прапори: «Орел України і архангел Запоріжжя повівали над військом. Того ж таки 1709 р. від турецького

1. Освенцим С. Щоденник за 1651 год. Киевская старина, 1882. № 2. С. 341.

2. Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994. С. 325.

3. АЮЗР. 1878. Т. 10. С. 228.

4. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005. С. 359.

5. Крип'якевич І. Історія українського війська. К., Варта, 1994. С. 324–325.

6. Нежинская рада 1663 г. Киевская старина, 1888. № 5. С. 138.

7. Яковлев Л. Древности российского государства. Дополнения к 3 отд. Москва, 1865. С. 23.

8. Яковлев Л. Древности российского государства. Дополнения к 3 отд. Москва, 1865. С. 25.

9. Беяшевский Н. Расходы Речи Посполитой на козацких послов. Киевская старина. 1897. № 6. С. 94.

10. Каталог выставки Украина–Швеция. На перекрестках історії XVII–XVIII ст. К., 2008. С. 113.

султана отримали козаки блакитно-червону корогву, на червоному тлі півмісяць і над ним срібна зірка, а на блакитному тлі золотий хрест»¹.

Збереглися дані про зовнішній вигляд сотенних та полкових прапорів на початок XVIII ст. У 1717 р. полтавський полковник пише: «Вибралось з сотен 80 рублей и за тие гроши куплено шесть косяков блакитного лудану на сотенные корогви, по 40 золотих, итого 50 руб. без двох, а що осталося 32 р. за тое справлено полкову корогву и прапор, а остаток на жовтий лудан дано на крижи (хрести)»².

Певні відомості дає опис прапорів компанійського та сердюцького полку Бурляя, складений напередодні їх скасування в 1726 р.: «Три знамена жовті камчатіє, з габінними чохлами. Сердюцького полку Бурляя чотири прапори з кумача, на них по середині хрести китайчаті лазореві, чохла так само з габи»³. Ці прапори були в полку ще на початку XVIII ст., при гетьмані І. Мазепі.

Як виглядали та в який спосіб виготовлені козацькі прапори, можемо уявити зі збережених зразків та малюнків Ван Вестерфельда, зроблених з трофейних прапорів, які захопив Я. Радзивілл у 1651 р. Спочатку ці трофеї зберігалися у Варшаві, а під час Потопу були вивезені у Швецію. Частина трофеїв потрапила до Швеції, напевно, пізніше, під час Північної війни. Вивезені корогви та значки знаходились у замках та кірхах, а потім влились до колекції артилерійського, а з 1932 р. – Військового музею в Стокгольмі, де вони збереглися до нашого часу. Збереглися й малюнки з частини цих козацьких прапорів у виконанні пером, вони знаходяться серед паперів гетьман-

ської канцелярії (сьогодні частина їх – у відділі рукописів Російської Національної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі). Копії цікаві тим, що саме на них є напис «корогви взяті в Києві». Один з малюнків Ван Вестерфельда відтворює вручення київським патриціатом литовському князю в присутності київського митрополита символічних ключів від міста. Згідно з усталеними правилами подібної церемонії, делегація київських міщан була змушена покласти до ніг переможця свої прапори.

Деякі з прапорів (наприклад, із зображенням київського герба – лука-самостріла) могли належати не козакам, а міській магістратській сторожі чи цехам. Серед них є старий прапор, дарований ще Сигізмундом III (червоний з білим орлом) та значки невідомих підрозділів, у тому числі червоний прапорець зі східним орнаментом, що дуже нагадує фрагмент турецького намета. Можливо, серед покладених до ніг переможців були й прапори частин, найнятих магістратом ще до початку Козацької революції (наприклад, підрозділу драгунів чи затяжної піхоти). Якщо вилучити з зображених Ван Вестерфельдом двадцяти п'яти прапорів чотирнадцять, захоплених раніше в Чернігівського та Ніжинського полків,⁴ то залишиться лише 11, захоплених саме в Києві. Нагадаємо, що логіка подій та факти не дозволяють нам навіть уявити у складі представників делегації магістрату, що вручала ключі та складала прапори, козаків, які вночі, перед здачею, залишили Київ. Про те, що козаки вийшли з міста перед принизливою капітуляцією, свідчать і польські джерела⁵. Капітуляцію ухвалили міський магістрат та київський митрополит, побоюючись штурму та погромів. Козацькі ж підрозділи, маючи намір продовжити боротьбу, залишили Київ, тому прапорів Київського реєстрового полку, який обороняв місто, не могло бути серед трофеїв. Польські джерела не

1. Застирець І. Мазепинці в Туреччині. К., 1914. Кн. 2. – С. 69.

Андрій Гричило. Питання про національний прапор. Пам'ятки України. 1989. № 4.

2. Заметка о козацких знаменах. Киевская старина, 1890. № 10. С. 153–154.

3. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. 1669–1726. С. 225.

4. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р. III. С. 9.

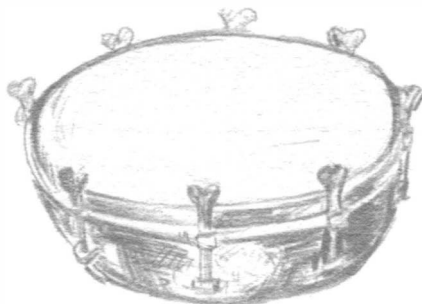
5. Kotlubaj E. Zycie Janusza Radziwilla. Wilno i Witebsk 1859. S. 170.

фіксують втрат жодного прапора Київським реєстровим полком у попередніх боях під Димером ¹.

Завдяки малюнкам Ван Вестерфельда маємо можливість ідентифікувати серед вояків, які ведуть бій на березі Дніпра, козаків Київського реєстрового полку та їхні значки із зображенням півмісяця й зірок. Майже десяток прапорів козаки втратили у боях під Васильковом під проводом Золотаренка та Гаркуші того ж 1651 р. ²

Ще частина прапорів (20) була втрачена під Берестечком, вони так само зберігалися у Варшаві та були вивезені шведами до Стокгольма.

Існує ще один прапор з цікавою історією. Він був віднайдений у 1925 р. в с. Шпендіївці, зараз зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї. Ідентифікують його як прапор Київського полку. «На жовтому полотнищі аплікацією з сукна яскраво-бурякового кольору з тонкою білою смужкою нашито хрест, навколо нього три зірки, під хрестом півмісяць ріжками догори, внизу над середнім фестоном п'ятираменна корона з хрестом посередині, а під нею шабля» ³.

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Р.л III. С. 9.

2. Kotlubaj E. Zycie Janusza Radziwilla. Wilno i Witebsk 1859. S. 175.

3. Ярова Г. Козацький прапор XVII ст. Пам'ятки України, 1989. № 6.

Хорунжий з прапором, що прислав Імператор Священної Римської Імперії Рудольф II.

Під цим прапором, який низовцям привіз Е. Лясота, козаки мали б битися з турками в новій війні. Реконструкція зовнішнього вигляду прапора за зразками, що збереглися в Стокгольмському військовому музеї, та

описом у нотатках Е. Лясоти. Прапор жовтого кольору (золотого), з чорним орлом. В убранні хорунжого помітні сильні угорські впливи: він у магерці, прикрашеній пір'ям, у жупані, делії, угорських штанях, угорського типу черевиках, на поясі угорського типу шабля та конусоподібний ольстр для прапора.

Хорунжий Чернігівського полку (1650-ті роки).
Хорунжий у шапці з коштовним фалендишевим шликком.
Жупан із синього лондонського сукна, гудзики срібні, шаровари суконні, чоботи шкіряні сап'янові. Підперезаний тканним кушаком, поверх нього – шкіряний пас, до якого підвішено гаманець, ложка в чохлі. На лівому боці – шкіряна ташка. Шабля висить на шовковому шнурі.

Козацький бунчужний
(на основі знахідок під Берестечком).
Різні варіанти бунчуків, розписні древка до бунчуків,
котел-литаври.

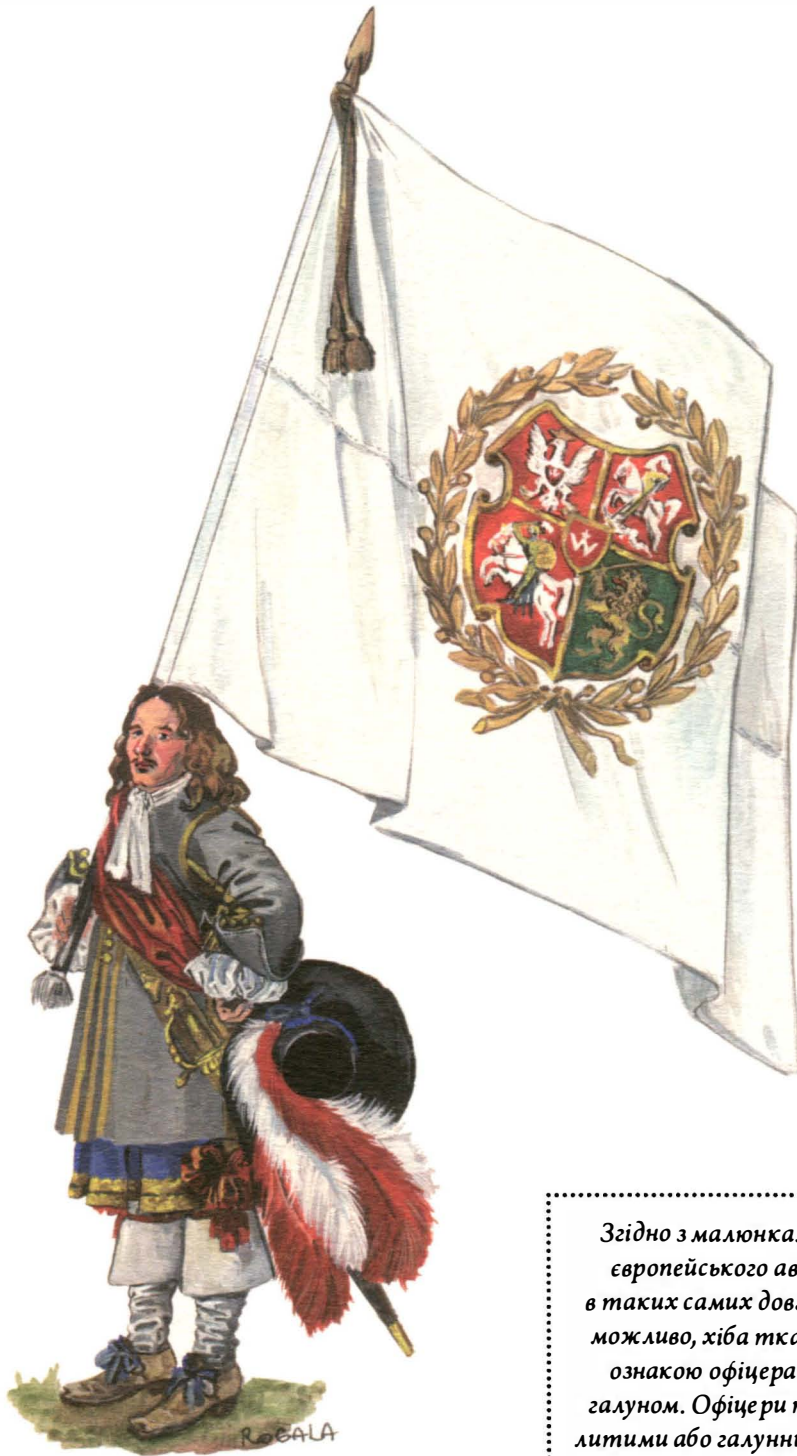

Хорунжий з прапором Б. Хмельницького.

Хорунжий у шапці зі шликом, у короткому, по коліно, жупані, підперезаному шкіряним пасом. До паса підвішено гаманець, шкіряний шабельтас (ташку), шаблю підв'язано до паса шкіряними мотузками. Через ліве плече – коротка опанча з хутряним коміром. Довгі польські чоботи з металевими підборами. Кінський убір, сідло з переметними сумами реконструйовано на основі

археологічних знахідок під Берестечком. Додатково вояк озброєний польсько-угорським палашем та кавалерійськими пістолетами в ольстрах.

Прапор відтворено за зразком, що зберігається в Стокгольмі. Дерев'яне древко з яблуком розписано золотом та фарбою.

Офіцер, прапорщик надвірних рот гетьмана І. Виговського з прапором (1659 рік). Реконструкція виконана на основі малюнків Ван Вестерфельда, що зображують піхоту європейського автораменту; прапор відтворено згідно з привілеєм на герб, який вписано в Руську метрику на виконання сеймової ухвали¹.

Згідно з малюнками Ван Вестерфельда, офіцери піхоти європейського автораменту в бойових умовах ходили в таких самих довгих куртках, що й рядові мушкетери, – можливо, хіба тканина була кращого ґатунку. Основною ознакою офіцера був кольоровий шарф з візерунчатим галуном. Офіцери також прикрашали свій одяг галунами, литими або галунними золоченими гудзиками, кольоровими бантами; панчохи були в'язані або зшиті з шовку чи з фламандського полотна. Шпажна портупея прапорщика шита золотом та з позолоченою фурнітурою. Капелюх прикрашений різнокольоровим пір'ям.

Прапор. Реконструкція виконана на основі польських піхотних прапорів, збережених у музейних колекціях Варшави та Стокгольма, та творів живопису. По білому шовковому полотнищу виписаний фарбою та золотом повний герб гетьмана І. Виговського в оточенні золотого лаврового вінка.

1. Czołowski A. Udostojnienie herbu Jana Wyhowskiego, hetmana wojsk zaporoskie, z r. 1659 // Miesięcznik heraldyczny. Tom II. – Lwów, 1909. – С. 167; Памятки історії Східної Європи. Том V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. Острог – Варша-

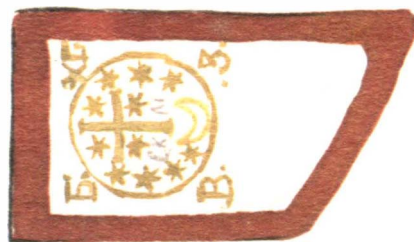

1. Гетьман І. Мазепа
 2. Бунчужний з бунчуком
 3. Хорунжий з прапором
 Гетьман, хорунжий та бунчужний одягнуті в коштовні жупани й опанчі.
 4. Гетьманський жолдак. Він у білому габ'яному жупані, червоному простьобаному нижньому жупані та синіх суконних шароварах.

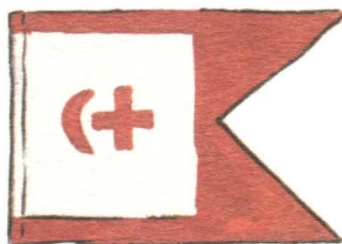
1.

2.

3.

4.

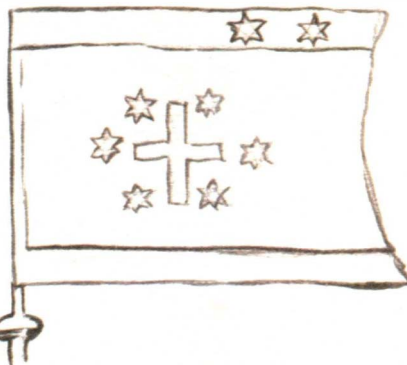
5.

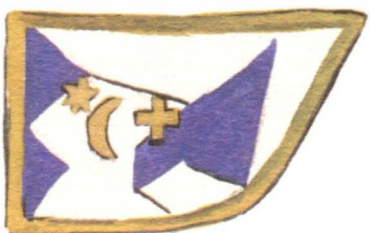
6.

7.

8.

9.

10.

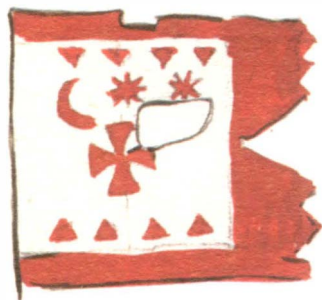

11.

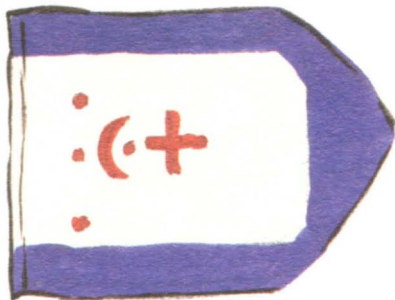
ROGALA
SH

- 1 Великий прапор (корогва) Січі (початок – середина XVIII ст.). Реконструкція за описом.
2 Прапор Б. Хмельницького. Зберігається в Стокгольмі.
3 Корогва Сигізмунда III. З трофеїв Я. Радзивілла.
4 Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
5 Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
6 Прапор невідомого (можливо, Чернігівського) полку. З трофеїв Я. Радзивілла.

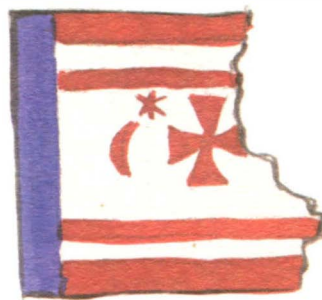
- 7 Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
8 Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
9 Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
10 Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
11 Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27271a).

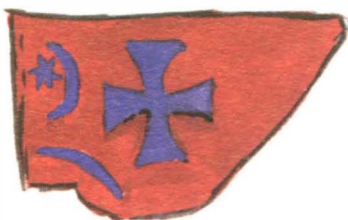
12.

13.

14.

15.

16.

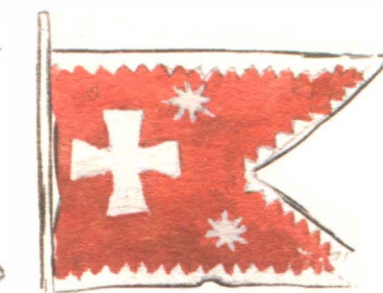
17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

ROGALA
SH

12. Прапор невідомого полку (можливо, берестейські трофеї). Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27262).
13. Прапор невідомого полку (можливо, берестейські трофеї). Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27241b).
14. Прапор невідомого полку (можливо, берестейські трофеї). Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27221a).
15. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27244).
16. Прапор невідомого полку (можливо, берестейські трофеї).

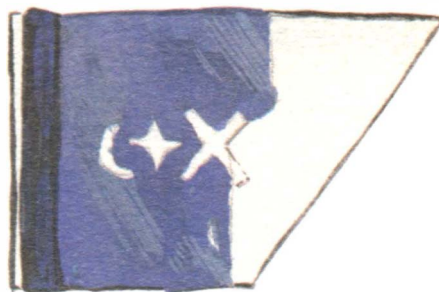
17. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
18. Прапор Чернігівського полку.
19. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
20. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
21. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
22. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27251).
23. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27265).

24.

25.

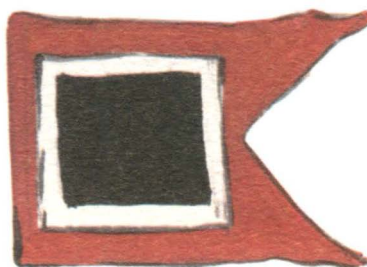
26.

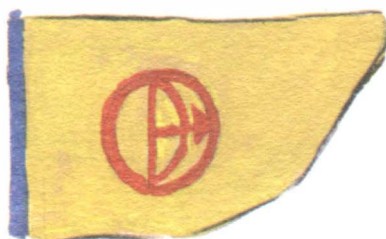
27.

28.

29.

30.

31.

32.

33.

34.

35.

ROGALA
SH

24. Прапор невідомого полку (можливо Чернігівського).
З трофеїв Я. Радзивілла. Зберігається в Стокгольмі (інв.
№ ST 2594).

25. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27248).

26. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27209a).

27. Прапор, що належав Київському магістратському
підрозділу.

28. Прапор, що належав Київському магістратському

підрозділу.

29. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
30. Прапор, що належав Київському магістратському
підрозділу.

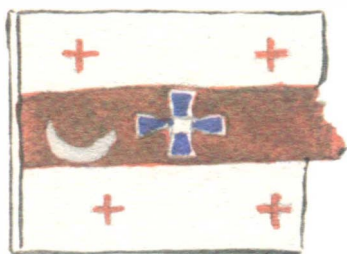
31. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.

32. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.

33. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.

34. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.

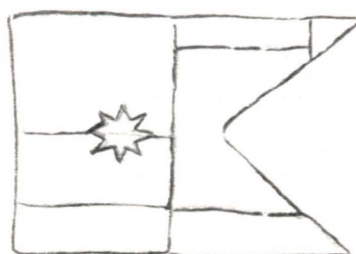
35. Прапор невідомого полку. З трофеїв Я. Радзивілла.
Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27260a).

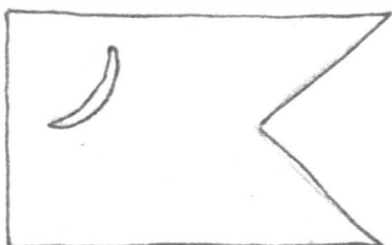
36.

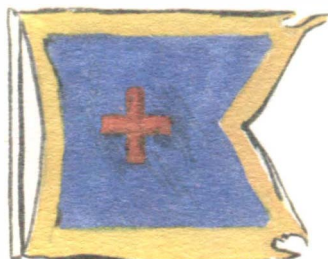
37.

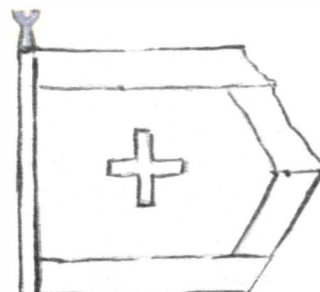
38.

39.

40.

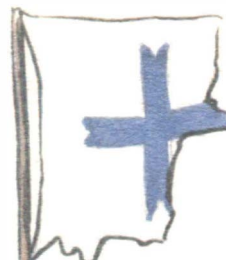
41.

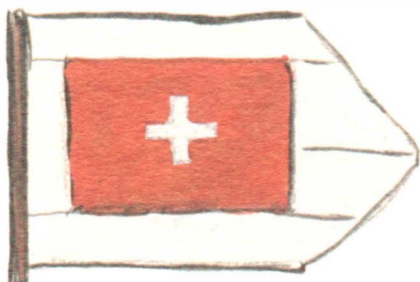
42.

43.

44.

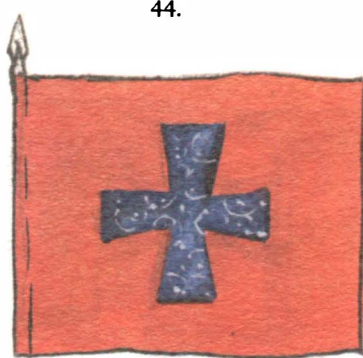
45.

46.

47.

48.

ROGALA
SH

36. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27240).

37. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27210).

38. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27269).

39. Прапор, можливо, Київського реєстрового полку (з малюнка Ван Вестерфельда, що зображає бій на Дніпрі).

40. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 2563).

41. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі

(інв. № ST 2550).

42. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27266).

43. Прапор Б. Хмельницького. Реконструкція за описом.

44. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 2569).

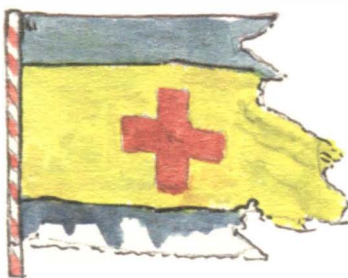
45. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 26150).

46. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі 47. Прапор початку XVIII ст.

48. Прапор початку XVIII ст.

49.

50.

51.

52.

53.

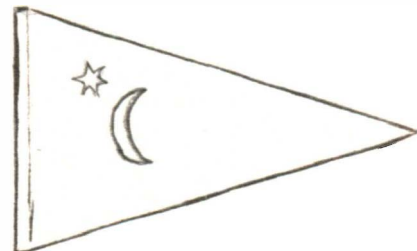
54.

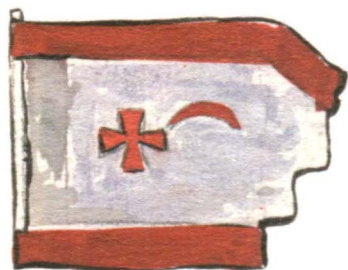
55.

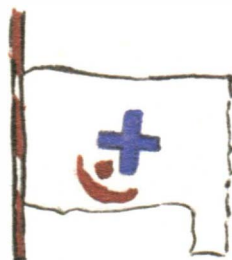
56.

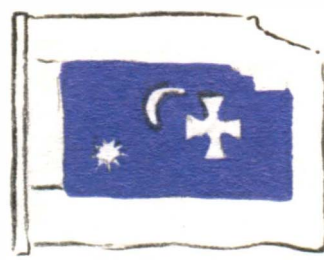
57.

58.

59.

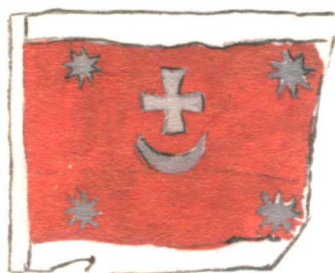

60.

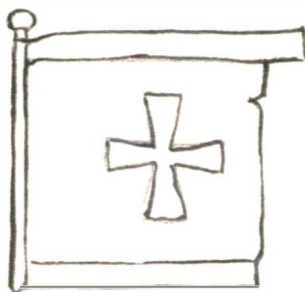
ROGALA
SH

49. Прапор, схожий на описаний Павлом Алеппським у 1654р. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 5309).
50. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 2554).
51. Королівський клейнод-прапор, подарований королем Владиславом у 1646 році. Реконструкція за описом.
52. Корогва – клейнод Іоанна Казимира, захоплений під Берестечком. Реконструкція за описом та схожими зразками, що збереглися.
53. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27244a).
54. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 2592).

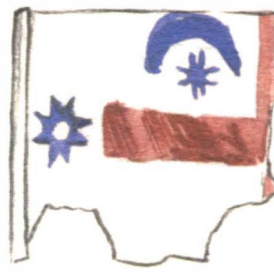
55. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27220).
56. Корогва, надана Яном Казимиром через комісарів при елекції. Реконструкція за описом.
57. Значок, можливо, Київського реєстрового полку (з малюнка Ван Вестерфельда, що зображає бій на Дніпрі).
58. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27242).
59. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27208a).
60. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27231a).

61.

62.

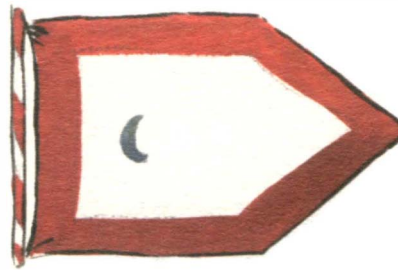
63.

64.

65.

66.

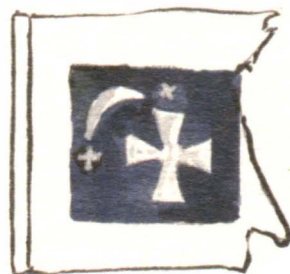
67.

68.

69.

70.

71.

72.

ROGALA
SH

61. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27238).

62. Прапор невідомого полку.

63. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27266a).

64. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27263a).

65. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 2560).

66. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 2546).

67. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі

(інв. № ST 25223).

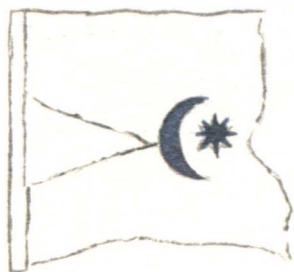
68. Прапор невідомого підрозділу Київського магістрату. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27275).

69. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 254).

70. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27236).

71. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27279).

72. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27264).

73.

74.

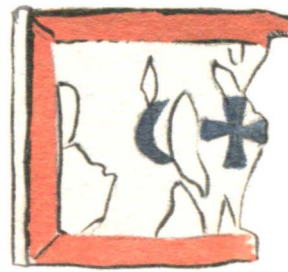
75.

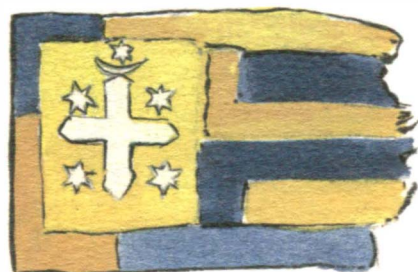
76.

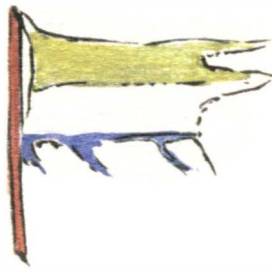
77.

78.

79.

80.

ROGALA
SH

73. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 2575).

74. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27205).

75. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27219).

76. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27222).

77. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27224).

78. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27230).

79. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 27214).

80. Прапор невідомого полку. Зберігається в Стокгольмі (інв. № ST 2727).

Замість післямови

Як уже згадувалося, головною метою запропонованого альбому була спроба уявити та максимально реалістично відтворити в малюнках образ реєстрових козаків Козацької держави XVII ст. – як вони були вдягнені, взуті, озброєні, яке мали спорядження та прапори. Зображення відворюються на основі документальних джерел та праць українських і польських істориків.

Робиться спроба розвінчання деяких міфів та упереджень – зокрема щодо використання козаками XVII ст. уніфікованого одягу внаслідок поставок польським урядом сукна для реєстрових козаків. Джерела не подають жодної інформації про бодай якусь уніформованість хоча б одного з козацьких реєстрових підрозділів часів Хмельниччини, а перші формування з ознаками уніформи – це охотницькі сердюцькі полки.

Проаналізовані доступні джерела свідчать, що сукно від польського уряду в першій половині XVII ст. козаки-реєстровці отримали лише один раз – у 1600 р. Фактично це була єдина можливість пошити всім 2000 реєстровцям однаковий одяг. Але жодних відомостей про це немає, бо обіцяні поставки сукна (каразеї) для козаків існували лише на папері. Зарплатня (жолд) за службу в коронному війську виплачувалася козакам нерегулярно і зі значними запізненнями, особливо в мирні часи, коли польський уряд не мав гострої потреби у найманому війську. А угода 1619 р. взагалі не передбачала більше поставок сукон – оплата мала відбуватися грошима і кожен козак міг би сам справити собі одяг залежно від своїх смаків та статків. Проте гроші так само повністю не виплачувалися – на момент повстання 1648 р. польський уряд мав п'ятирічну заборгованість перед козаками-реєстровцями за їхню службу Речі Посполитій. У 1654 р. згідно з Переяславським договором простий козак мав одержувати платню в 30 польських злотих або 3 царських рублі. Від гетьманського уряду реєстровець мав отримати

зброю, чоботи, кожух, а решту – придбати за власний кошт.

Ще один спосіб зібрати спорядження та вдягнутися – подарунки (т. зв. «государеві жалування») за успішні походи та «полонное сидение». Як правило це були сукна, хутра та готовий одяг. Старшина одержувала дорогі хутра та гатунки сукна (зокрема валендриш), а прості козаки задовольнялися тузинком і кіром.

Одяг та спорядження вояків-найманців німецького строю відрізнялися від того, що носили козаки-реєстровці та сердюки. Це питання детально розглянуто в книзі О. Сокирка «Лицарі другого сорту», де автор, зокрема, описує одяг («барву») найманих («охочих») полків у контексті еволюції військового спорядження XVII–XVIII ст. Реєстрове ж козацтво, яке не відносилося до найманих військових формувань і чий правовий статус визначався окремими угодами між козаками та коронним або царським урядом, *a priori* не могло мати уніформованих строїв, оскільки не було регулярним військом, не одержувало ані регулярної зарплатні, ані однакового сукна для пошиття одягу. До середини XVII ст. у правовому розумінні козацький стан не був визнаний у Речі Посполитій, тож і говорити про існування станового козацького одягу неможливо.

Безумовно, значна частина козаків наслідувала Річпосполитську мілітарну моду – носили жупани, делії, манти тощо. Цей одяг шився з недорогого сукна, а під час війни – переважно з домотканої сірячини, що цілком зрозуміло, бо такий жупан був дешевий і зручніший у походах (у ньому можна і траншеї копати, і під возами повзати). Натомість коштовний одяг зберігали для свят і передавали у спадок. Не варто забувати, що часом козаки (зокрема січовики-запорожці), одягаючись підкреслено просто, навмисно демонстрували свою байдужість до коштовного вбрання.

За тогочасними документами ми можемо уявити образ козака на війні у XVII – на початку XVIII ст. Жупани та сіряки шилися з білого або сі-

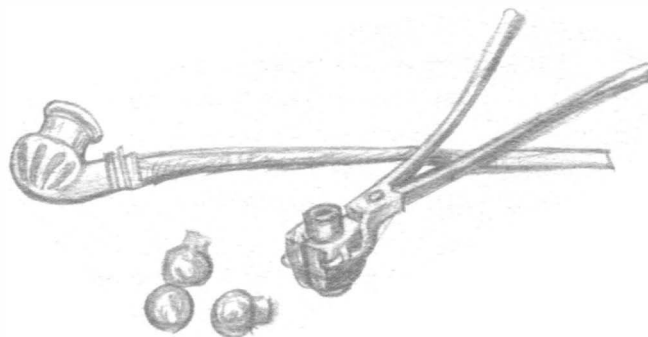
рого домотканого чи привозного недорогого сукна жовтуватих, зеленуватих та брунатних відтінків. Дехто міг носити сіро-сині шати, згадуються й синій та червоний кольори вбрання, найімовірніше, козацької старшини. У другій половині XVII ст. у джерелах трапляються згадки про, крім звичного білого та сірого, зелені, жовті, сині та червоні козацькі жупани – наприклад, у недорогому червону простьобану мальву були вдягнені охотницькі частини (сердюцька піхота). Є згадки, що наприкінці XVII ст. піхотинці гетьмана І. Мазепи одягали червоні або ж білі габ'яні каптани, дулами, опанчі та кунтуші.

На озброєнні козаки мали тогочасні найкращі зразки вогнепальної зброї. За зразками археологічних знахідок на полі Берестецької битви можна стверджувати, що в козаків були кременеві та коліщаті самопали й мушкети. Варто нагадати, що європейські армії та військо Московської держави того часу переважно користувалися гнотовими

мушкетами. Якщо на початку XVII ст. лише окремі козаки мали шаблі, то на середину – під час повстання Хмельницького – кількість козаків, озброєних шаблями, значно зростає.

Про одяг та спорядження військ т. зв. європейського автораменту середини XVII ст. вперше було досить детально розказано в книзі О. Сокирка «Тріумф в час Руїни», де йшлося про битву під Конотопом 1659 р. Пропонований альбом історичних реконструкцій містить нові зображення вояків цих формацій – від одягу та спорядження кварцяних драгунів та піхоти німецького строю, що перейшли на бік Б. Хмельницького, до найманих піхотних рот наступних українських гетьманів І. Виговського і Ю. Хмельницького. Уперше зроблена спроба відтворити вигляд прапора найманої піхоти І. Виговського з повним гербом гетьмана.

Щиро сподіваюся, що мої зусилля стануть у нагоді всім, кому цікава історія нашої країни – уречевлено та без містифікацій.

Науково-популярне видання

Сергій Шаменков
ПІХОТА УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ
XVII – поч. XVIII ст.

Головний редактор: Юлія Олійник

Редактори: Ірина Давидко, Юлія Олійник

Коректор: Ірина Давидко

Дизайн та верстка: Микола Койдан

Підписано до друку 27.09.2010. Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Arno Pro
Умовн. друк. арк. 17,03. Облік.-видавн. арк. 18,73
Наклад 1000. Замовлення № 289

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4

Тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2406 від 13.01.2006

Віддруковано в друкарні ТОВ «Майстер Книг»

Свідоцтво про реєстрацію № КІ №82

м. Київ, вул. Федорова, 20, оф. 237

Сергій Шаменков народився, живе й працює в Одесі. Закінчив Одеське художнє училище і Львівську академію мистецтв. За фахом – скульптор та ілюстратор.

Багато років займається військово-історичною реконструкцією. Вивчає історичний український та європейський костюм XVI–XVIII ст. Відтворив і неодноразово демонстрував на заходах та зборах військових реконструкторів стрій реєстрового козака часів гетьмана Б. Хмельницького, мундир мушкетера армії гетьмана І. Виговського, гренадера та офіцера шведської піхоти армії Карла XII, наполеонівського піхотинця Легіону «Вісла», вояка Українського легіону Січових Стрільців часів Першої світової війни.

Разом з колегами та однодумцями бере участь у реконструкціях битв та військово-історичних заходах. Засновник і керівник військово-історичних груп «Надвірна рота мушкетерів гетьмана І. Виговського» та «Єнчепінський піхотний полк Шведської армії Карла XII»

ISBN 978-617-569-000-0

9 786175 690000 >

